

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

*Fra Holbæk Amt
1998/99*

Historisk Samfund 1999

Mindeord for J.L. Østergaard Christensen

Før vi går over til den egentlige beretning, må det være på sin plads at mindes museumsinspektør J.L. Østergaard Christensen fra Holbæk og Omegns Museum, som gik bort i august i det forgangne år.

For Historisk Samfund kom Østergaard Christensen til at betyde uhyre meget. Han var os en kæmpe støtte, der med stor

akkuratesse varetog sekretærposten og foreningens regnskab samt forestod udsendelsen af samfundets årbog Fra Holbæk Amt. Desuden stod museets faciliteter altid til vores disposition, hvad der var meget værd for os.

Stor var derfor vores forbavselse, da han ved et møde erklærede, at han fra en given dato ikke længere ønskede at varetage sine

tillidshverv og samtidig ville udtræde af bestyrelsen.

Vi mindes Østergaard Christensen for de mange gode ture, han tilrettelagde og for den store indsats han ydede for Historisk Samfund.

Må jeg bede forsamlingen rejse sig og udtale et: Æret være hans minde.

Formanden Jørgen Ahlefeldt-Laurvigs beretning på årsmødet d. 11 maj 1999

At skulle aflægge beretning i Historisk samfund er ingen dans på roser. Det har været et meget blandet år, og vi må jo nok til at se tilbage på vores seneste generalforsamling, hvor vi havde inviteret en kapacitet som Piet van Deurs til at komme og være vores foredragsholder.

Van Deurs er en øvet foredragsholder og en blændende fortæller. Han havde i forvejen fortalt at der normalt kom mange til hans foredrag, og at de forsamlinger på 2-300 ikke var ham

ukendt, så vi tænkte på, at det nok ikke var tilstrækkeligt med hvad strandparken havde at byde på af plads, og bad derfor om at få lov til at låne den gamle festsal på Stenhus Kostskole, som kunne rumme mange.

Uforudset var det at der samtidig kom en strejke, og at benzin blev en naphed, og at folk hellere ville blive hjemme og se begivenheder på fjernsynet. De som kom til festsalen på Stenhus var få, omkring 15 - og med en lidt beklemmt fornemmelse, måtte vi

give ordet til foredragsholderen, som med vanlig oplagthed gav os en stor oplevelse, og fortalte om noget af det, som han havde arbejdet med vedrørende hans gode historiske udsendelser, og tillige åbnede han for sine fremtidsplaner, hvor han ville drage rundt i vikingernes spor fra Grønland i nord til midelhavsegnene i syd. Et utroligt underholdende og godt foredrag.

Så skulle vi jo til at finde et værdigt udflugtsmål, helst i vor

egen hjemegn, og her var vi så heldige at der ved Tissøs bred var en større udgravning i gang og her var der muligheder for at få en forevisning af hvad der var fundet, og få en god introduktion til emnet, så valget var ikke svært, og vi mødtes en lidt kølig, men smuk aften og gik rundt og så på, hvad arkæologerne havde fundet frem til, ikke mindst et hus af ganske usædvanlige dimensioner, hvor nok en småkonge eller høvding må have haft til huse, og som gav lidt af baggrunden for den kolossale halsring "Tissøringen", som er iblandt det aller prægtigste af vore danefæ. En god udflugt med meget stort fremmøde, glædeligt at når vi rammer det rigtige at der så er god opbakning.

Der er ikke kommet nogen årbog i indeværende år, og ikke fordi vi ikke har magtet det, men der har været adskillige diskussioner om hvorvidt vi ikke burde gøre noget ekstra. Vi håber at netop Historisk samfund skulle kunne være en art bindeled mellem de vestsjællandske museumsforeninger, og dermed også være med til at der kommer en endnu bedre årbog. Det synes som om vi har haft heldet til at få et sådant samarbejde til at funktionere, og at vi med dette samarbejde skul-

le kunne byde vore medlemmer på en endnu bedre årbog end hidtil. Det må samtidig være attraktivt for museerne at kunne få artikler frem i et bredere forum, som ellers hidtil har været betjent af museernes småskrifter. Det er noget vi ser frem til og glæder os samtidig overat vor redaktør Peter Blumensadt har indvilliget i at fortsætte endnu en periode.

Vi har som aftenens foredragsholder valgt Helle Halding, som nok vil være de fleste bekendt fra radioen, hvor hun igennem en årrække har fortalt om de mest forskelligartede historiske emner. Helle Halding fortæller med smittende begejstring om de steder eller ting, hun har valgt til netop den udsendelse, og det er medrivende at høre på når hun taler om de pågældende emner.

Vi har planlagt en udflugt til Fredensborg for der i juli at se slottet, orangerierne og parken. Turen er berammet til den 10. juli og vi håber på god tilslutning. Der vil blive sendt endeligt program ud med tider og priser - og vi vil lade vore medlemmer blive dem, der har forret. Naturligvis håber vi meget på en opbakning til vores tur, og skulle kritiske røster fremkomme at det er upraktisk at lægge noget sådant netop i skoleferien,

så må vi her indskyde, at det er kun i juli, at dronningen åbner sin yndlingsresidens for publikum, og at det er et besøg værd, at komme i de gemakker hvor så mange berømtheder har været gæster gennem årene og ikke mindst at se de steder, som vi har set på TV fra statsbesøg og kongelige begivenheder.

Maj 1999

Jørgen Ahlefeldt Laurvig

Fra Holbæk Amt 1998/99

Fra Holbæk Amt 1998/99

Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt

*Til Historisk Samfunds formand
Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig*

HISTORISK SAMUND FOR HOLBÆK AMT
DE KULTURHISTORISKE MUSEER I HOLBÆK AMT
LAVA - LOKALARKIVER VESTSJÆLLANDS AMT

Holbæk 1999

Fra Holbæk Amt 1998/99

Redaktion: Peter Blumensaadt - LAVA (ansv.)

Arne Hedegaard Nielsen- Odsherreds Museum

Jan Jacobsen - Stenstrup Museum

Peter Korsgaard - Historisk Samfund for Holbæk Amt

Forsiden: Hviderne var gavmilde overfor kirken. I Gørlev kirke finder vi i korbuen dette par som efter al sandsynlighed er Esbern Snares datter Ingeborg og hendes mand Peder Strangesen.

Se: Ulla Haastrup & Robert Egevang: Danske Kalkmalerier, Senromantisk tid 1175 - 1275, Nationalmuseet 1987.s.148.

Foto: Helge Larsen.

Bagsiden: Udgravningerne i Ahlgade 15 - 17 i Holbæk er kendt for det store antal fundne Ibskaller.

Samtlige ti ibskaller som fandtes i gravene på kirkegården.

Ib er det danske navn for Jakob og muslingeskallen er af arten Pecten Jacobæus, der findes ved kysten i nærheden af Santiago de Compostella. For at kunne sys på pilgrimsdragten har de foroven fået boret huller.

Foto.: Kit Weiss.

Bogen er sat med Stone Serif
og trykt på 130 gr. matcoated
af A/S Holbæk Ekspresstrykkeri

ISBN 87-87575-22-1

ISSN 0107-878x

Indhold

Forord.	7
Hviderne i Nordvestsjælland. Af cand.mag. Marianne Johansen.	9
Klosteret i Kalundborg og kongelig opfindsomhed. Af museumsinspektør Lisbeth Pedersen og Niels Hartmann.	35
Borren og Næsholm - to eksempler på dansk borgbyggeri Af museumsinspektør Niels Engberg Nationalmuseet, Danmarks middelalder og renæssance.	51
Byggeskik i Odsherred i middelalder og renæssance. Af Henriette Rensbro.	63
Trekronermønten og skattefundet fra Algade, Nykøbing Sjælland en reaktion på mordet på Erik Glipping? Af museumsinspektør Jørgen Steen Jensen.	73
Livet i Holbæk i middelalderen. Af cand.mag. Hanne Dahlerup Koch.	77
Jørgen Ahlefeldt-Laurvig 75 år. Af forskningsbibliotekar Else Asmussen.	93

Forord

"Fra Holbæk Amt" kommer nu i en ny og ændret udgave. Det afspejler både et ønske om at få årbogens udseende til bedre at svare til tidens krav, en styrkelse af det faglige indhold, og at nye kræfter står bag redaktionen.

En ring er blevet sluttet. Da Historisk Samfund opstod i begyndelsen af århundredet, var de drivende kræfter bag den i høj grad de kulturhistoriske museer. Senere voksede de sig store og gik deres egne veje, så opstod igen senere lokalarkiver og lokalhistoriske foreninger, der ikke dækkede hele det gamle amt, men enkelte kommuner. Dette har ikke betydet, at der ikke har været et godt samarbejde, men det var i højere grad mellem personer end institutioner og foreninger.

Nu er det blevet til et samarbejde om at udgive årbogen mellem Historisk Samfund og de kulturhistoriske museer i det gamle Holbæk Amt: Odsherreds Museum, Stenstrup Museum, Kalundborg og Omegns Museum og Museet for Holbæk og Omegn. Lokalarkiverne er også repræsenteret i form af LAVA (Lokalarkiver i Vestsjællands Amt).

Samarbejdet finder sted på den måde, at en redaktionsgruppe er nedsat med medlemmer fra de deltagende institutioner og organisationer. Herved skabes en langt større kontaktflade både fagligt og geografisk, således at den nyeste viden og mest aktuelle forskning i områdets kultur- og lokalhistorie vil kunne præsenteres i årbogen. Såle-

des skulle årbogen udgøre en frodig grobund for formidling af egnens historie.

Inspireret af middelalderåret 1999 har vi valgt at koncentrere den første årbog i den nye stil om middelalderen, og der er et bredt udvalg af artikler skrevet af faglige kapaciteter.

Fra redaktionens side vil vi hylde Historisk Samfunds formand Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig i anledning af hans 75 års dag ved at tilegne denne årbog til ham. Gennem efterhånden mange år har han været en drivkraft i samfundet, og hans mange kontakter og brede viden har stået bag mange arrangementer.

Holbæk i januar 2000.

Peter Blumensaadt
På redaktionens vegne

Hviderne i Nordvestsjælland

Af Cand. Mag. Marianne Johansen

Ingen dansk slægt har fængslet vor fantasi og efterladt så mange legender i vor historie som Hviderne. Saxo gjorde ikke bare Hviderne til en del af Valdemarnes storhedstid, han gjorde dem til skabere af denne guldalder. Og Ingemann og Heise fortsatte i nationalromantikens ånd beretningerne om kongetjerne, kirkefyrsterne og kongefjenderne, så de blev en del af vor kulturarv.

Det, vi kalder Hvideslægten, er Skjalm Hvides mange efterkommere på både mands- og kvindesiderne i ca 200 år¹. Og det er usædvanligt, for vi plejer, når vi taler om adelshistorie, kun at regne med mandslinjerne, men netop vor opfattelse af Hviderne er nok nærmere på middelalderens slægtsbegreb, end den snævre familie, som adelsgenealogerne opererer med idag².

Vi er tilbøjelige til at betragte egnen omkring Sorø som slægtens hjemstavn, og det er formentligt også rigtigt. Når Skjalm Hvide blev begravet i Fjenneslev og først senere flyttet til kloster-

kirken i Sorø, er det fordi, Fjenneslev har været betragtet som slægtens fornemste hovedgård. Og det er da også karakteristisk, at Absalon gav alt sit gods til kirken undtagen gården i Fjenneslev, som han testamenterede til broderen, Esbern Snare. Men vi kan se, at allerede de ældste generationer af Hvideslægten har ejet jord andre steder på Sjælland. Og når vi er så velorienterede om slægtens store besiddelser i Alsted herred, er det selvfølgelig, fordi dette område af gode grunde havde Sorø klostres specielle interesse. Her sad klosteret som en gøgeunge og fortrængte efterhånden familien fra dens gamle kerneområde, hvor den på Valdemartiden ejede omkring halvdelen af godset³. Slægtens medlemmer var, som det vil kunne ses senere i artiklen, umådelig rige, og vi træffer deres godser overalt på Sjælland og i stort omfang i Nordvestsjælland, som jeg for nemheds skyld afgrænser til det gamle Holbæk Amt.

De ældste generationer

Toke Trylle var den første kristne mand i sin slægt og efter at han var blevet kristnet, fik han sønnen Skjalm⁴. Tokes dåb må altså have fundet sted, da han var voksen, formentlig omkring 1040, for hans søn Skjalm optræder første gang på krigsskuepladsen i slaget ved Nivå 1062, og da han selv fører skib, må vi gå ud fra, at han har været mindst 20 år gammel. Toke er altså blevet kristnet ca 80 år efter, at Harald Blåtand ifølge den saksiske historieskriver Widukinds beretning blev overbevist af Popos jernbyrd og gik over til den nye tro. Når Harald få år senere på den store jellingsten prælede med, at han gjorde danerne kristne, har han været lige lovlig tidligt på den. Og sikkert er det nok, at på dette tidspunkt var Jylland hovedlandet, der først tog imod de nye ideer, mens Sjælland haltede bagefter.

Ifølge familieoverleveringen var Toke Trylle søn af Slau, der gav navn til Slagelse og blev begravet i en høj tæt ved byen⁵.

Da alterskranken i Sorø kirke skulle fornyes i 1970, blev der mulighed for at undersøge nogle af de centrale grave i koret. I lang tid troede man, at dette kranium var fra Esbern Snares grav, som ifølge gravkataloget skulle ligge midt i koret lige neden for trappen til højkoret. Senere undersøgelser viste imidlertid, at der var tale om en 60-årig mand, og Esbern var jo omkring de 80, da han døde. Formentlig er hans grav nu dækket af alterbordet, og dette kranium kan så i stedet være Sune Ebbesens, som lå midt i rækken vest for Esbern. Det passer godt med, at der oven på hans blyforede grav lå endnu et mandsskelet, for ifølge gravkataloget var hans dattersøn, Peder Kammermester, lagt i samme grav. Det er et typisk Hvide-hoved, selv om vi ikke på billedet kan se det karakteristiske kuplede baghoved, men kun de brede kindben og den kraftige, firkantede kæbe. (Hvidekranium taget fra Kræmmer s.93)

Her er vi straks ovre i den mere utroværdige del af familietraditionen, for Slagelse er en langt ældre navneform. Men hvis man en dag finder en vikingetids høvdingegrav i en høj ved Slaglille, som ligger midt imellem Fjenneslev og Bjernede, vil jeg gerne tro, at det er Slau, selv om vi kun sjældent kan sætte navn på vikingetidens begravelser.

Skjalm Hvide hører vi som sagt første gang om, da han kæmpede en drabelig kamp i slaget ved Nivås udmunding på Hallands kyst i 1062 under kampene mellem den norske kong Harald Hårderåde og Svend Estridsen. Her benytter Saxo anledningen til med stor lyst at fortælle om Skjalms rorkarl Aslak og hans umådelige styrke - en bedrift, der "ville have været utrolig, hvis ikke Absalon selv havde fortalt den"^{vi}. Skjalm selv kæmpede så bravt, at nordmændene, skønt de ellers ikke plejede at skåne deres fjender, tog ham til fange for at føre ham til et sikkert sted, men om natten undslap han sine vogtere ved Geddese. Derefter hører vi ikke om Skjalm igen før i begyndelsen af Erik Ejegods regering. Da blev Skjalms broder Auden overfaldet og dræbt af vendiske sørøvere under en overfart fra Sjælland til Falster. I denne

første tid efter Eriks tronbestigelse i 1095, da han afløste broderen Oluf Hunger, stod kongemagten svagt, så det blev ikke sammen med kongen, men derimod med et følge af sjællændere, at Skjalm foretog et hævn-togt mod sørøvernes tilholdssted, Julin, som tilsidst måtte udlevere sørøverne, som derefter led en grusom død^{viii}.

Skjalm Hvide må have haft kong Eriks tillid. Da kongen i 1101 besluttede at drage på pilgrimsfærd til Det hellige Land overlod han sin lille søn Knud, senere kaldet Lavard, til Skjalm, som i mellemtiden var blevet hovedsmand over hele Sjælland og over Rügen^{viii}. Det er det sidste vi hører til Skjalm Hvide, og han må være død omkring 1112-13, for Saxo fortæller om Knud Lavards kamp med sørøvere mellem Sjælland og Fyn efter at han havde hentet de kostbarheder, som hans fosterfader havde haft i forvaring for ham^{ix}.

I 1131 blev Knud Lavard myrdet i Haraldsted skov af sin fætter Magnus "Da Skjalm Hvides sønner, som stod på såre fortrolig fod med med Knud, fordi de var opfostrede sammen, fik nys om, at han var blevet dræbt, bad de straks kongen om at give sit minde til, at han fik sit gravsted i Roskilde domkirke, men det

nægtede kongen ... Efter at have fået den besked af kongen vendte de så tilbage og gav deres stakkels ven en lidet anseelig jordefærd i Ringsted," fortæller Saxo^x.

Vi ved ikke om Skjalm selv har brugt tilnavnet Hvide (Candidus i de latinske tekster) eller har kaldt sig Skjalm Tokesen, for vi kender ham kun fra senere tiders beretninger, først og fremmest fra Saxo, men hans tilnavn har fænget og været det, som langt senere tider har kaldt slægten. Det kaldte de sig aldrig selv. Det nærmeste, vi kommer til en samlebetegnelse, familien selv har brugt, er, at de var af Sunesønnernes æt - den gren var ret stolt af sin oprindelse. Hvidenavnet blev kun brugt om få af familiens medlemmer. Skjalms sønnesøn, Stig Tokesen, bliver kaldt Hvide eller Hvidelæder, hvad der kunne tyde på at Hvide faktisk går på lys eller bleg. Og bispekrøniken fra Roskilde kalder Sune Ebbesen og hans sønner, ærkebisp Anders og biskop Peder, for Albus (den almindeligste latinske betegnelse for hvid). To andre af slægtens Roskildebisper kaldes også "Albus"^{xi}.

Jeg forestiller mig slægtens medlemmer som hvidblonde, høje og med runde hoveder. Det hvidblonde har jeg kun fra til-

navnet, især Skjalms sønnesøn Stig, hvis tilnavn "Hvidelæder" næsten giver mig albinomindelser. Det med de runde hoveder skyldes skeletundersøgelserne af gravene i Sorø kirke, hvor det viser sig, at Hviderne har et meget karakteristisk kranium med et stærk kuplet bagehoved. Det med højden har jeg også fra skeletundersøgelserne, hvor vi har højden på nogle få af slægtens medlemmer. Absalon, hvis knogler var noget forstyrrede, bl. a. fordi der ved tidligere åbninger af graven havde været dels fjernet og dels tilbagebragt knogler, synes at have været mellem 180 og 190 cm høj. Skjalm og hans søn Toke, hvis ben Absalon lod flytte fra Fjenneslev til Sorø, har været henholdsvis 172 og 181 cm høje^{xii}. Jeg vil gerne forestille mig, at den senere ærkebisp, Jens, havde fået sit tilnavn "Grand" under sit studieophold i Frankrig. "Grand Danois", den store dansker. I den proces, som foregik i Rom lige før 1300, kaldes han Johannes Longo^{xiii}.

Og så er slægtens medlemmer blevet gamle, hvis de da har overlevet deres aktive kriger- og barselstid. Skjalm er blevet vel over 70. Absalon døde i sit 73. År, og hans bror Esbern har været nær ved de firs, da han faldt ned af trappen på Sæby-

gård^{xiv}, og Jakob Sunesen var nær de halvfems, da han døde i 1246^{xv}.

Hvor ved vi det dog fra?

Hvis Saxo havde været islænding, ville han have underrettet os om, at ikke alene var Absalon barnebarn af Skjalm Hvide, men at Skjalmsønnerne hed Sune, Toke, Ebbe og Asser, og at Asser Rig var far til Absalon og Esbern Snare. Det gør han ikke, han fortæller rigets historie, og private oplysninger har ingen plads i hans stort anlagte beretning om danernes bedrifter.

Vi træffer slægtens medlemmer i andre middelalderlige beretninger og årbøger, og især i brevene^{xvi}, for de fleste af dem indtog indflydelsesrige poster tæt på kongemagten. Mange af Hviderne var iøvrigt ikke bare rige på jordisk gods, men gav også gavmildt af det til kirken, så deres mange gavebreve er blevet gemt i eftertiden. Først og fremmest gav de til Sorø kloster, og det er dette kloster, vi kan takke for, at vi idag har et usædvanligt rigt materiale til en enkelt middelalderslægts historie.

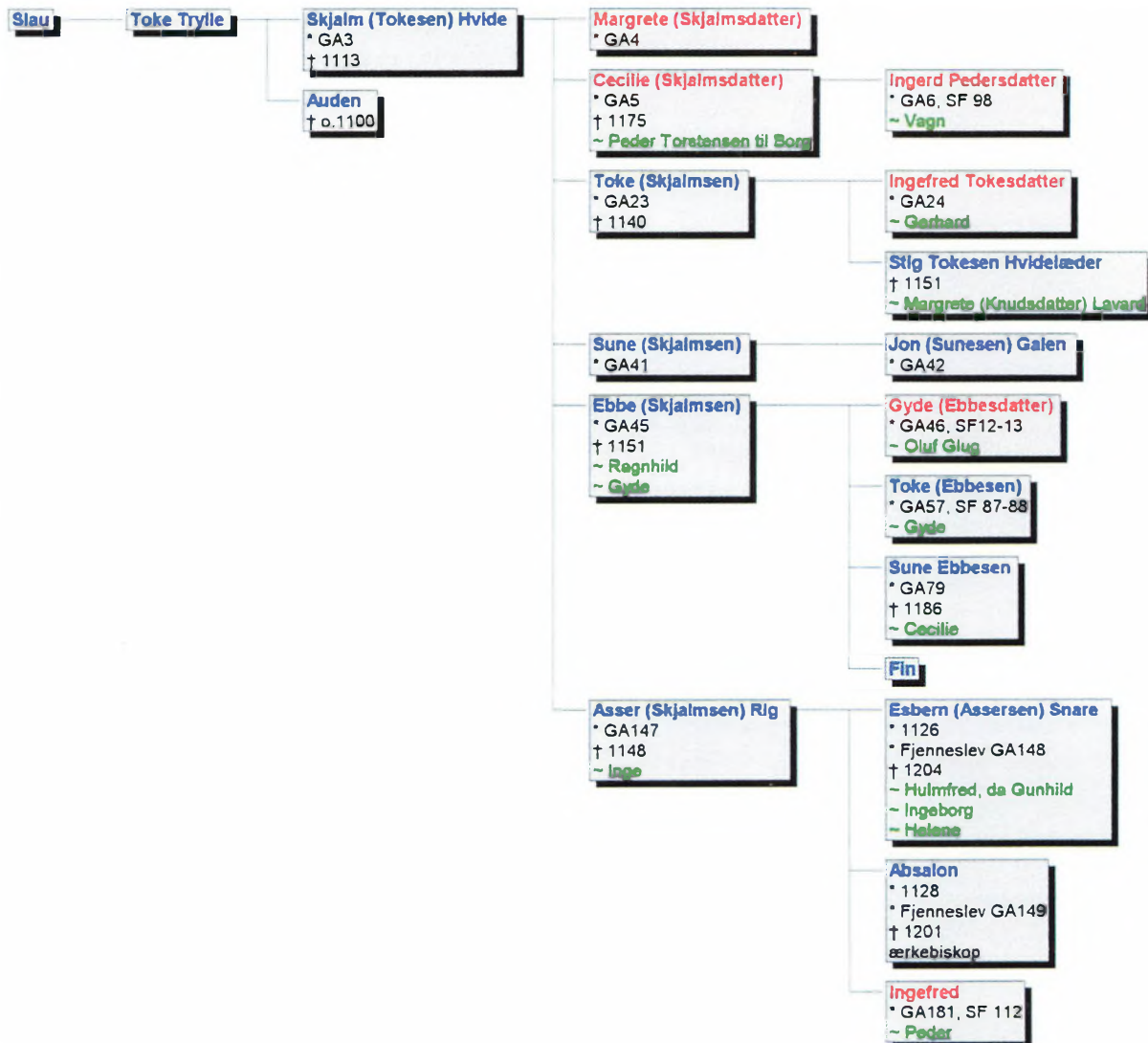
Først og fremmest er der Gavebogen, Liber donatorum monasterii sorensis^{xvii}, som er en lang række af referater af

gavebreve. Den er ganske vist først samlet omkring 1440, men henviser selv til "den gamle bog", og den gamle bog, der har handlet om klosterets grundlæggelse og de ældste store gaver, er skrevet omkring 1210^{xviii} - det er de første 12 af 63 sider. Det er her, vi hører, at Skjalm var søn af Toke Trylle, der var slægtens første kristne mand, og vi må tro, at man få år efter Absalons død har været velorienteret om hans bedstefader og oldefader. Bortset fra beretningen om selve klostergrundlæggelsen er bogen disponeret efter klostergodsets topografi, således at man opregner sine adkomster på de enkelte landsbyer med en vis kronologi idenfor de enkelte afsnit og med mange oplysninger om familieforbindelserne mellem givnerne. Den er samlet i midten af 1400-årene som et redskab, hvis der skulle opstå tvivl om rettingerne til klosterets ejendom.

Fra begyndelsen af 1500-årene stammer en fortegnelse over de fornemste begravelser i Sorø kirke^{xix}. Omkring 90 personer er optegnet, og heraf er mere end 70 medlemmer af familien. Vi får også oplysninger om deres tilhørsforhold, og her påberåber skriveren sig også et gammelt forlæg. Det har været nødvendigt med en nøjagtig registrant,

når man skulle indrette nye begravelser uden at forstyrre de gamle, hvoraf kun et fåtal havde gravsten. Skriveren siger selv om sin fortegnelse, at de fleste er døde inden år 1300 eller deromkring. Det er ikke helt rigtigt, men sandt nok er det, at det især er de første 5-6 generationer af Hvideslægten, hvis begravelser er beskrevet.

På nogenlunde samme tidspunkt som gravkataloget er skrevet, har man også udarbejdet en stamtavle over biskop Absalons slægt^{xx}. Den omfatter omkring 190 efterkommere efter Skjalm Hvide, hvis efterslægt er fulgt i 8-10 generationer frem til et tidspunkt i 1300-årene, da familien er blevet så spredt, at de nok ikke længere selv har opfattet sig som en sammenhængende slægt. Ikke alle Skjalms efterkommere er med, faktisk kan vi supplere stamtavlen med adskillige personer, som vi kender fra andre kilder, og det er helt tydeligt, at skriveren især har interesseret sig for de grene af slægten, som gav gavmildt til Sorø kloster. For eksempel mister man hurtigt interessen for Toke Skjalmsens mandlige efterkommere, der flyttede til Jylland, hvor de oprettede deres eget kloster i Essenbæk nær ved Randers. Efter denne lange opremsing af de 190 personer, hvor

Stamtavle over de ældste generationer af Hvideslægten, begyndende med den heden-ske, næsten mytiske forfader, Slau.

man virkelig skal holde tungen lige i munden for at følge med, slutter skriveren "Og nu, du kære læser, farvel i Jesu Kristi navn."

Genealogien påberåber sig ikke et ældre forlæg, og den kan godt være skrevet på grundlag af Gavebogen og Gravkatalogets oplysninger. Personlig tror jeg, at den har et ældre forlæg, der er blevet ført a'jour i 1400-årene. Når ærkebiskop Jens Grand nævnes som domprovst i Roskilde^{xxi}, kunne det tyde på, at skriveren har siddet med et forlæg fra slutningen af 1200-årene, som var udarbejdet inden Jens Grand blev ærkebiskop i 1289.

De to sidstnævnte kilder, gravkataloget og stamtavlen, har ikke været særlig agtede af nyere tids historikere, der finder dem for sene i forhold til de ting, de beskriver, og den store historiske interesse i klostret kort før reformationen har også bidraget til den skepsis. Hvis det lyder lidt paradoksalt, så er det nu på tide at fortælle den sørgelige historie om Sorø klostres tredje store familiehistoriske kilde - Skjoldefrisen.

Omkring 1280, da gavestrømmen fra stifterfamilien måske var ved at tynde ud, fattede man en storstilet plan i klosteret, der skulle få donatorerne til igen at stille op. I klosterkirken, som

just havde fået nye hvælvinger omkring 1260-70, bekostet af Esbern Snares datter, fru Ingeborg, maledede man på højkirkenes mure en række våbenskjolde for dem, som havde givet gaver og var begravet i klosterkirken^{xxii}. Det burde lokke nye sponsorer til. Det må have rystet klosteret, at netop som man var igang med dette store projekt til Hvidefamiliens forherligelse, skete mordet på Erik Glipping, og halvdelen af dem, der blev dømt for mordet, tilhørte familien. Det er klosterets første historieinteresserede periode. Over 2/3 af de omkring 150 skjolde er malet her i slutningen af 1200-årene, og efterhånden er de sidste 50 malet i forbindelse med gaver i 1300- og 1400-årene.

Lige før reformationen var Henrik Tornekrans abbed i Sorø kloster, og ligesom Roskildebispens Lage Urne var han stærkt interesseret i historie - især i Sorø klostres historie. I hans tid blev den nye udgave af Gravkataloget skrevet, han lod hugge en ny og fornem gravsten over biskop Absalon, og så lod han skjoldefrisen genopmale. Han lod nogle af skjoldene flytte til et andet sted, hele rækken blev skubbet lidt sammen, så der blev plads til våbenskjolde for hans egen og hans venners slægt, og selvfølgelig ændrede han skjol-

deformen, så den blev i overensstemmelse med den tids mode. Vi ville have været tryggere, hvis den gode abbed ikke havde været så historiekundig, som tilfældet var. For idag kan vi ikke gennemskue, om det er hans læsning af gavebogen, der har givet anledning til frisens oplysninger. Det er, hvad vi kunne kalde klosterets anden, historiefikserede periode.

Henrik Tornekrans' letsindighed i forbindelse med skjoldefrisen kunne måske have været opklaret, hvis frisen havde stået uændret til vore dage, men i forrige århundrede blev skjoldene malet op i endnu en nationalromantisk begejstring. Det var Jakob Kornerup, der stod for restaureringen i 1871-73. Desværre var den gode professor Kornerup ikke nær så grundig i sin dokumentation, som han plejede at være. Kun i få tilfælde oplyser han, at han har fundet gamle våben og indskrifter under kalken^{xxiii}. Jakob Kornerup havde også læst sin gavebog og sit gravkatalog, så vi kan ikke bare sige, at dette må være rigtigt, for det bekræftes af andre kilder. Det er kort sagt noget rod. Og netop fordi alle Sorø-kilderne er indbyrdes afhængige af hinanden, har seriøse historikere været meget tilbageholdende med at bruge dem. Men da det

nu er det vi *har*, tør jeg godt vove et øje, og bruge dem alle til min beskrivelse af Hvideslægten.

Skjalmsønnerne og -døtrene

Skjalm Hvide havde to døtre og fire sønner. Han har formentlig været gift flere gange, for Gavebogen siger om klostergrundlæggelsen at Asser, Toke og Ebbe var sønner af samme moder.

Vi ved ikke konkret noget om,

hvorvidt døtrene var helsøsken- de til de tre klostergrundlæggere, men jeg tror, de tilhører et senere kuld, for de to damer overlevede brødrene med over 20 år. Margrete, der lige så ofte omtales med sit kælenavn Magga, var gift - vi ved ikke med hvem. Men da hun blev enke, gik hun i kloster i Roskilde. Da har hun formentlig allerede været en aldrende dame. Roskilde Vor Frue cistercienserkloster er det ældste nonnekloster på Sjælland, og det blev først opret-

tet i 1166. På det tidspunkt må Magga have været mindst 53 (hendes far døde jo 1112-13) men sandsynligvis væsentligt ældre. Efter at hun var indtrådt i klosteret, skænkede hun Sorø kloster sin ejendom i Hagerup Ore i Jørlunde sogn i Nordsjælland. Hun har formentlig ikke haft børn, som overlevede hende.

Hendes søster Cecilie var godt gift med Peder Torstensen til Borg. Hans ejendom, som senere kom til at hedde Pedersborg, lig-

Apsisudsmykningen i Tveje Merløse kirke må være bestilt af Asser Rig kort før han gik i kloster, Et af kirkens oprindelige vinduer er fornylig blevet dateret til 1133 eller kort tid derefter. Asser har tilkaldt det helt moderne Jørlundeværksted til at forestå udsmykningen, men har åbenbart krævet at få sin Majestas Domini siddende på en regnbue, sådan som den 20 år tidligere var blevet malet i hans kirke i Sæby kirke af Finjaværkstedet. Her gengivet efter Jacob Kornerups akvarel fra 1892. (Danmarks kirker Holbæk amt hefte27-28 s.279)

ger midt i Hvidernes traditionelle godsområde lige nord for Tuel sø. Pedersbog var længe en torn i Sorømunkenes øje, for Peder Torstensen sad og forhindrede klosterets udvidelsesmuligheder. Han var nemlig ikke særlig gejstlig orienteret, og hans kone gav kun klostret 2 gårde i Ferslev. "Det var alt hvad hendes mand tillod hende at give på grund af sin stivsindethed," kommenterer skriveren syrligt^{xxiv}. Hun blev begravet i Absalons nyopførte klosterkirke i Sorø foran lægmandsalteret, og det kan tidligst være sket omkring 1175. Peders og Cecilies datter hed Ingerd, og var gift i det jyske med Vagn, og deres efterkommere vil blive beskrevet i det følgende afsnit om Vagnsønnerne.

Skjalm havde som sagt fire sønner: Sune, Toke, Ebbe og Asser. De tre sidstnævnte blev enige om at stifte et kloster. På det tidspunkt var Sune forment-

Agnes Slott-Møller var en af de sidste store historistiske malere. Dette billede, "Fjennesløv", malede hun til Sorø Akademi i anledning af Absalons 800-års fødselsdag. Den fromme Asser Rig knæler ved sin bedepult midt i kirken, bag ham ses en allerede mandig Esbern Snare. Det er en myndig dame, fru Ingeborg, der dominerer billedets centrum, og foran hende den kommende biskop Absalon, der allerede er optaget af boglige sysler. Fostersønnen, den lille Valdemar, senere kaldet "den Store" står lidt forsagt bag Absalon. Foto: Peter Blumemsaadt.

lig allerede død, og den del af hans ejendom, som senere kom til klosteret, kom via en gave fra biskop Absalon^{xxv}, som havde købt det af Sunes børn. Det får os til at antage, at de heller ikke har interesseret sig for familiens klosterstiftelse. Genealogica interesserer sig da heller ikke særligt for hans efterslægt, som kun omfatter hans søn, hans sønnedatter og hendes søn, der endte som Sorø klostres niende abbed, og ingen af dem nævnes i Gravkataloget.

Sønnen Toke gav til gengæld gavmildt til det nye kloster, som han aldrig nåede at se fuldført - han døde allerede under planlægningsfasen. Hans søn, Stig, blev en fremtrædende mand med nær tilknytning til Svend Grathe, som han forblev tro indtil sin død i 1151. Han var fornemt gift med Knud Lavards datter, Margrete^{xxvi}, og når Genealogica heller ikke skænker ham megen opmærksomhed, skyldes det nok, at han oprettede Essenbæk kloster ved Randers, og at hans efterkommere formentlig har foretrukket denne stiftelse frem for Sorø. Til gengæld optræder hans datter Ingefreds efterkommere i flere generationer både i Genealogica og Gravkataloget som velgørere for klosteret. Blandt hans efterkommere var oldebarnet Peder

Skjalmsen Bang biskop i Roskilde, og bisp Peders søster, fru Gyde, var en gavmild velgørende for adskillige sjællandske klostre. Et af hans tipoldebørn var ærkebiskop Jens Grand, og hans tiptipoldebarn Jens (død 1330) endnu en af familiens mange Roskildebisper.

Den tredje søn, Ebbe, er den eneste af Skjalmsønnerne, der havde så megen politisk indflydelse, at Saxo synes, han er omtale værd adskillige steder. Ligesom broderen Toke og svogeren Peder var han nært knyttet til Svend Grathe, og døde kort før dennes endelige nederlag i 1157. Ja så højt vurderede kong Svend ham, at han afbrød sin krigsførelse i Jylland for en tid og drog til Sjælland ved efterretningen om Ebbes død^{xxvii}.

Det er Ebbes efterslægt, som i adelsgenealogien kaldes Galen slægten, med det for slægten karakteristiske bjælkevåben. Han havde to sønner: Toke og Sune og en datter: Gyde. Fra datteren Gyde nedstammer slægtene Pincerna og Saltensee. Tokes slægt var ikke særlig stor og fortsætter kun i tre generationer efter ham. Til gengæld var sønnen Sunes efterslægt både overordentlig talrig og meget rig og indflydelsesrig, mange fremtrædende personligheder stammer fra denne gren af slægten. Fra

Sune Ebbesens eneste datter nedstammer desuden den del af Galen-slægten, som kaldes Erlandsønnerne.

De medlemmer af slægten, vi her især skal beskæftige os med, er Asser Rigs, Cecilies og og Ebbes efterkommere, som alle havde betydelige godser i Nordvestsjælland.

Godsejeren Absalon og hans broder Esbern

Da Absalon vendte tilbage til Danmark efter endt uddannelse i Frankrig, slutter han sig til den lidt yngre fosterbroder, kong Valdemar. Året efter, at de begge på mirakuløs vis havde overlevet Blodgildet i Roskilde i 1157, og Valdemar var blevet enekonge, blev Absalon, som på det tidspunkt ikke havde beklædt et nok så lille, gejstligt embede i Danmark, valgt til biskop af Roskilde. I 1177 efterfulgte han ærkebiskop Eskil på ærkesædet i Lund, men beholdt med pavelig tilladelse sit bispedømme på Sjælland, indtil hans nevø, Peder Sunesen, var gammel nok til at efterfølge ham i Roskilde i 1191. Saxo vil hellere fortælle om Absalons bedrifter som søkriger end om hans virke som administrator, men han var i mange år en fremragende leder af landets to rigeste bispedøm-

mer. Her forvaltede han det meget store jordegods, som lå under bispestolen og gav gavmildt til gejstlige institutioner. Og den kendsgerning, at han gav gavmildt og egenrådigt både i sin egenskab af biskop og som privatperson, gør det meget svært at gennemskue, hvad der var hans arvegods, og hvad der var bispegods.

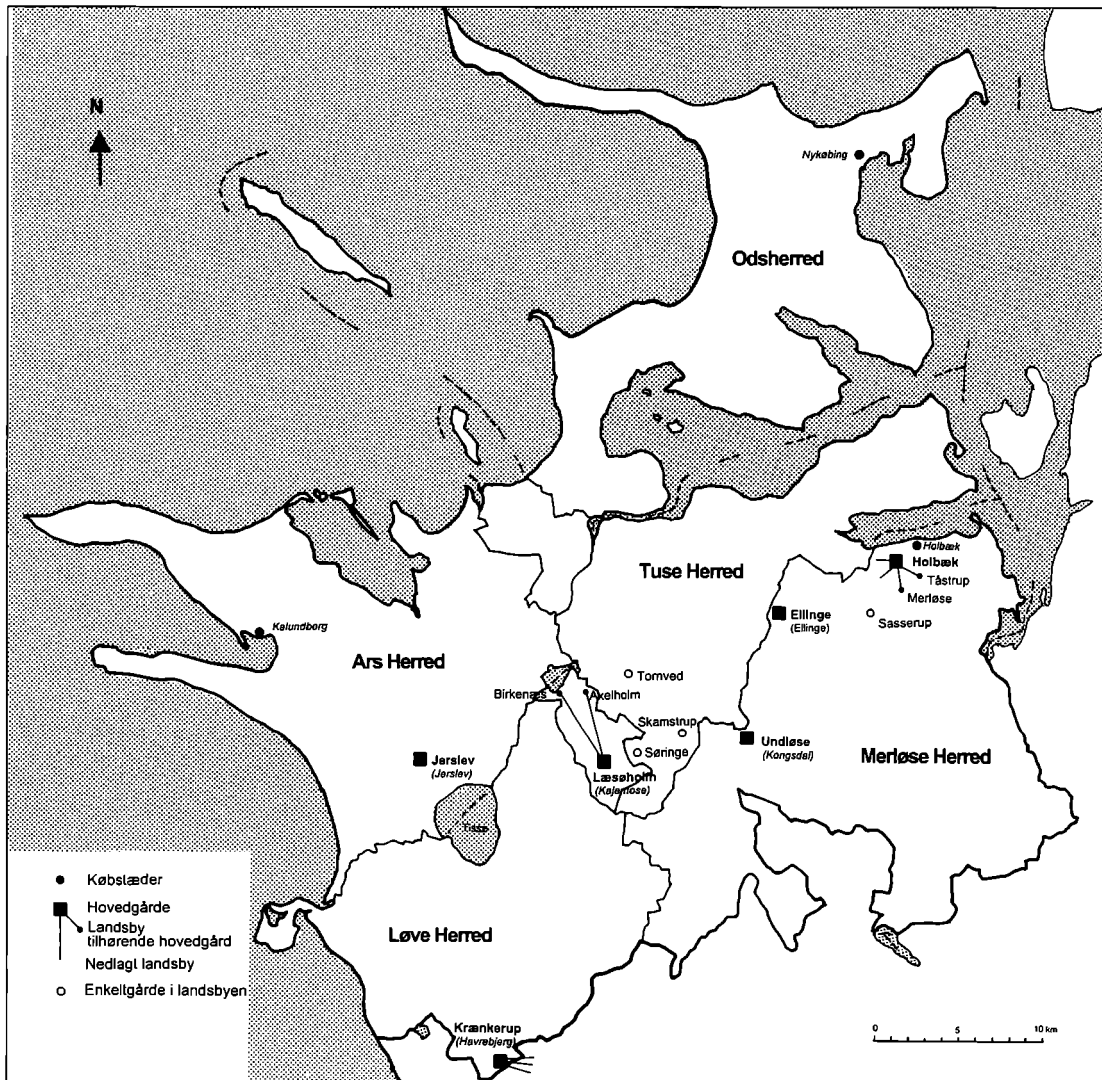
Vores opfattelse af perioden og Absalons person er i høj grad præget af Erik Arups banebrydende Danmarkshistorie fra 1926, og det er helt tydeligt at Arup ikke kunnet fordrage Absalon, og reagerede voldsomt på forrige århundredes heltedyrkelse af "fædrelandets fader"^{xxxviii}. I hans beskrivelse af ærkebiskoppen, fremtræder Absalon især som en grisk og arrogant storgodsejer. "Absalon havde naaet, hvad trods al kirkelig politik og storpolitisk ærgerrighed lå dybest i hans sjæl: jorden, den danske jord i Sjælland og Skaane kunne han herske over, som han vilde."^{xxxix} Og den største kender af Hvidefamilien og dens gods, Poul Nørlund, må da også indrømme at "Den myndige Prælat har ogsaa været en meget egenraadig mand, som man ser af den Frihed, hvormed han disponerede over sin Bispestols Gods, sikkert ikke for personlig Fordels Skyld, men netop ud fra

en vis stormægtig Selvraadighed."^{xxx} Resultatet er, at vi i dag kun med hensyn til ærkebispens allerseneste dispositioner med sikkerhed får at vide, hvad der var hans arvegods.

Så lad os begynde bagfra. I sit livs efterår, da han var over 70 år, samlede ærkebiskoppen sin nærmeste familie til et møde i København i 1199. Det var hans bror Esbern, Esberns to sønner, Absalon Bælg og Jens, og bispens søstersøn Alexander, der var yndlingsnevøen. Her udstedte Absalon et brev, hvor han skænkede 4 hovedgårde til Sorø kloster, kun den sidste af hans hovedgårde, Fjenneslev, gik til broderen Esbern.^{xxxi} Ved at gøre det på denne måde sikrede ærkebispens sig, at familien ikke senere kunne komme og gøre indsigelse mod gaverne. Men gavebogen husker at notere om Esbern, "at han godkendte og bekræftede alt ... selvom han med fuld ret havde kunnet handle anderledes, hvis han havde villet"^{xxxii}. Det, Esbern kunne have protesteret mod, var at Absalon gav mere end loven fastsatte som maksimum for gaver til kirken, nemlig en halv hovedlod. Det var en lovbestemmelse, som skulle beskytte slægtens ejendommelighed til jorden, og en halv hovedlod var det samme, som en datters arvedel, som jo var

halvdelen af hvad en søn skulle arve. Absalon var for sin tid en meget moderne gejstlig, som havde kæmpet ivrigt for gennemførelsen af cølibat for kirkens mænd, og derfor havde han selvfølgelig ingen børn. Det, han testamentarisk og lovmedholdeligt kunne skænke bort, var altså halvdelen af sit arvegods, men takket være tilladelsen fra Esbern Snare kunne han give væsentlig mere.

Det, Absalon gav, var gården Holbæk med fire tilhørende landsbyer: (Tveje)Merløse, Stripperup, Tåstrup og Ulstrup. Gården Læsøholm med møllen, Nævidsbro med tilliggende byer: Akselholm, Nystrup, Dønnerup, Gungetorp og Birkenæs. Desuden jorder i 4 landsbyer: Skamstrup, Sørringe, Tornved og Sasserup. Endelig gården Erikslev og gården Krænkerup med jord i 3 landsbyer: Sorterup, Dævidsrød og Tyvelse. Det meste af godset kan følges op gennem middelalderen til tiden efter reformationen, hvor vi kan fastsætte deres størrelse i 1600-årenes gårdstørrelser. Erikslev/Jerslev i Lille Fuglede sogn i Ars herred^{xxxiii}, havde i 1569 15 fæstegårde. Læsøholm, som i midten af 1200-årene kom til at hedde Kajemose, og som i 1414 blev mageskiftet med Roskilde bispestol, bestod i 1591 af syv

Kort med biskop Absalons godser Biskop Absalon var så absolut den største godsejer i Nordvestsjælland af Hvideslægten. Vejleby, der var købegods, er ikke medtaget. De seks hovedgårde, Holbæk, Læsøholm, Jerslev, Krænkerup, Undløse og Ellinge er markeret med firkant, de tilhørende landsbyer med cirkel. De er dog ikke alle markeret, en del af dem var allerede inden middelalderens slutning forsvundet som selvstændige bebyggelser.

små landsbyer med 39 fæstegårde. Krænkerup i Løve herred havde 6 fæstegårde i 1569. Og Fjenneslev, som efterhånden også var kommet til Sorø kloster, havde 11 fæstegårde i 1586. Holbæk er mere indviklet at gennemskue. En del af det tilhørende gods var allerede i 1205 blevet mageskiftet til Jens Ingerdsen, mens selve Holbæk tidligt må være kommet fra klosteret til kongen. Nogle af de små landsbyer forsvandt i løbet af middelalderen, og Holbæk havde en stor ladegård, men Absalons gård har måske svaret til omkring 25 gårde. Sammen med jorden i de landsbyer, som ikke hørte til godserne, må Absalons samlede jordbesiddelser kort før han døde, have svaret til 100-120 gårde^{xxxiv}.

Når der her og i det følgende tales om gårde, er det en forenkling. De middelalderlige kilder bruger mange forskellige størrelsesangivelser på godset (når de da er så grundige, at de opgiver det). Der tales om hele byen, eller et antal bol i byen, om mark skyld, eller vurdering i mark guld. Betegnelser, som det i dag kan være umådeligt vanskeligt at holde rede på. Ved den store matrikel i 1688 får vi for første gang et statistisk overblik over det danske landbrug, og kan se, hvor mange gårde der

var i de enkelte landsbyer på dette tidspunkt. Det er 1688-gårdene, som er brugt som regneenhed. I 1100- og 1200-årene har driften været en ganske anden end den, vi kender i senmiddelalder og renaissance, hvor højmiddelalderens langt større gårde splittes op i fæstegårde.

På det tidspunkt, da ærkebispemænd gav sit jordegods til Sorø kloster, havde han et langt og aktivt liv bag sig, hvor han havde givet rigeligt til sine ynglingsinstitutioner, som foruden Sorø kloster og Roskilde domkirke også omfattede Æbelholt og Esrom klostre. Denne gavmildhed kan i dag være svær at gennemskue, for den skete under flere embeder. Absalon gav både i sin egenskab af privatmand, som Roskildebiskop fra 1158 til 1191 og som ærkebiskop fra 1177 til 1201. I Sorø var munkenes siden ivrige for at overbevise eftertiden om, at intet af det, de havde modtaget fra Absalon, var bispegods, undtagen to landsbyer. På den anden side var hans gaver ikke højere hævet over kritik, end at hans efterfølger – og nevø - på Roskilde bispestol, året efter hans død gik ind og understregede lovligheden i hans gaver.

Når jeg siger, at Absalon byttede rundt på sine kasketter efter

forgodtbefindende, kunne jeg bruge godset Ellinge som eksempel. Ellinge (det senere Løvenborg) i Ods herred, gav han til Sorø kloster i bytte for sin brors gave i Rødovre-Hvidovre. Senere bytter han Ellinge, så munkene i stedet får landsbyen Undløse, mens bispemænd senere giver Ellinge til Roskilde bispestol. Ikke noget under, at munkene skrev i Gavebogen: "Når den ærværdige fader Absalon har foretaget mange mageskifter med godser og jorder mellem sig og Sorø kloster, har han snart gjort det til Sorø klostres fordel og snart til sin egen fordel."^{xxxv} De har haft svært ved at holde rede på strømmen af gods, der gled frem og tilbage mellem bispemænds mange institutioner, og for os er det umuligt.

Esbern Snare lovede sin halve hovedlod til klosteret, og da han havde tre sønner og to døtre, var det for hans vedkommende 1/9 af hans samlede formue. Han havde allerede givet landsbyerne Bromme og Bjergby til Sorø kloster, og da hans anden kone døde, gav han det gods i Rødovre og Hvidovre, som siden indgik i en af Absalons flersidede byttehandler. Desuden havde han, ved at underskrive Absalons sidste store gavebrev til Sorø, afstået fra den del af den fædrene jord, som rettelig til-

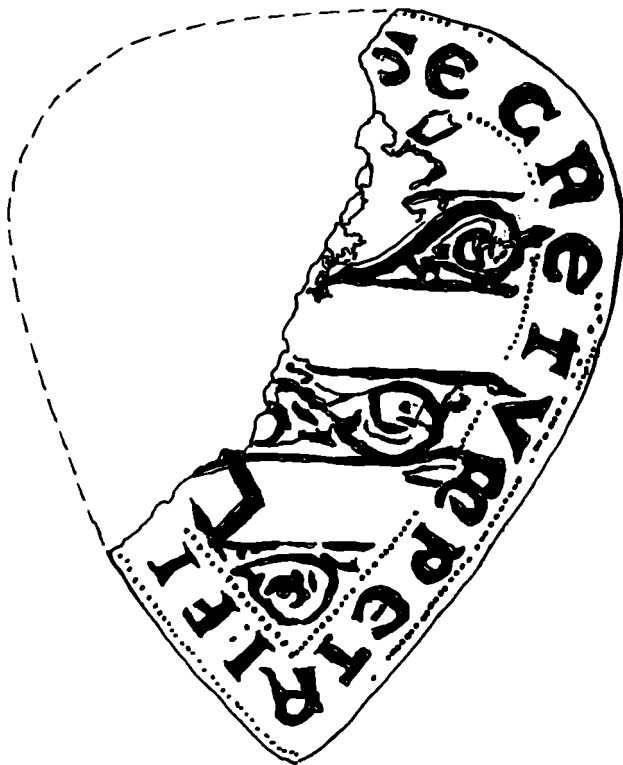
kom ham efter Absalon. Så hans børn var forståeligt nok ikke meget for at punge ud med mere til klosteret. Men munkene havde tid at vente – de kunne vente meget længe.

Hans søn Jens, der var marsk, angrede på sit dødsleje og gav sin del i Stenmagle. Men da han

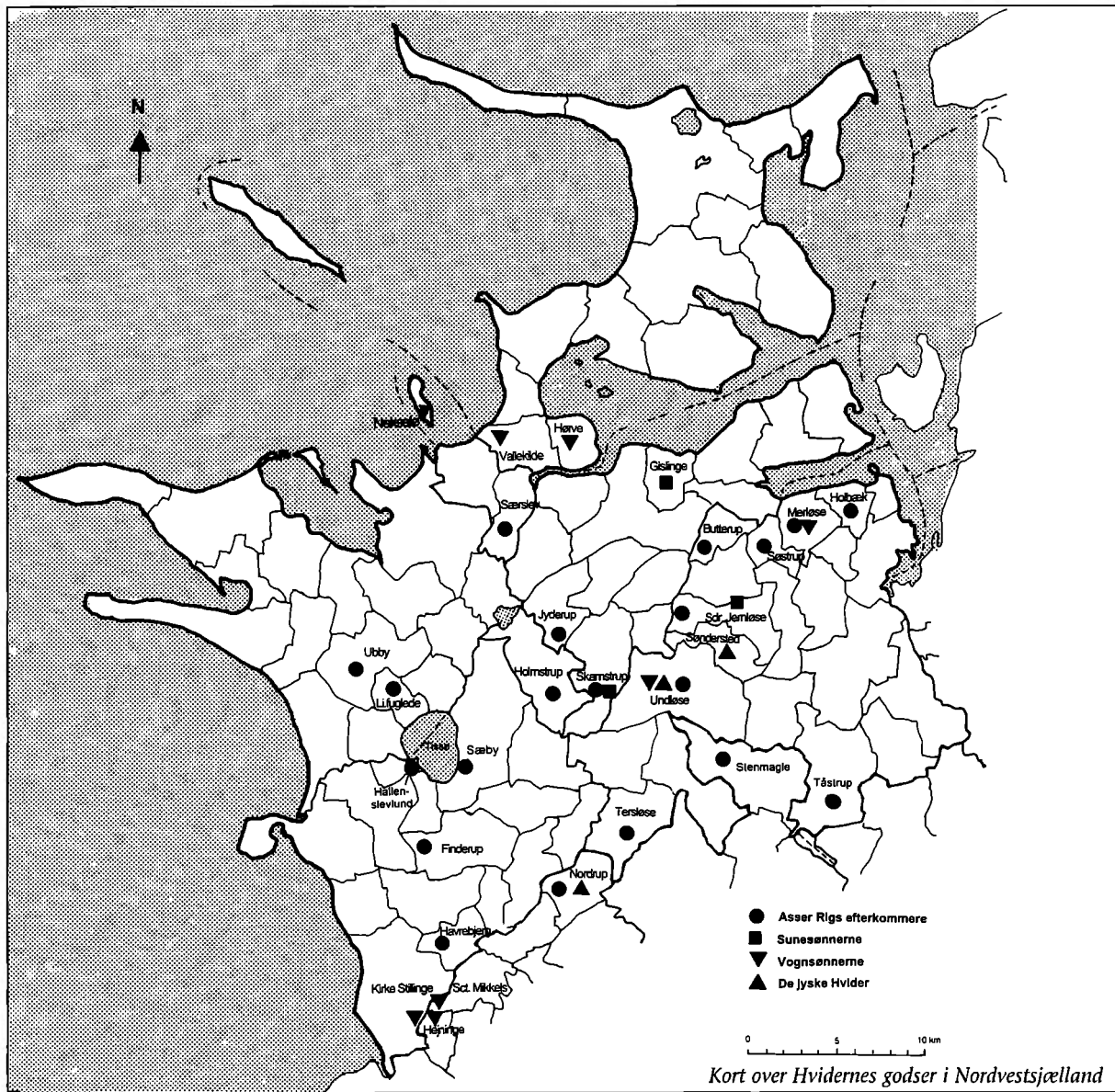
var barnløs, var det hans søskene som arvede ham, og de havde på ingen måde til hensigt at udlevere godset, som hans bror Absalon Bælg satte sig i besiddelse af. Da også han var død i 1231, ville heller ikke hans nevøer udlevere godset. Alle retsagerne, som Sorømunkene

førte mod Esberns halstarrige arvinger, hjalp kun lidt. Først da Lave Lavesen, der var et olderbarn af Esbern, blev fængslet for majestætsforbrydelse i 1290 under efterdønningerne efter mordet på Erik Glipping, lykkedes det. Lave udstedte et brev, som overdrog det store Stenmaglegods til Sorø, men ak, heller ikke dette brev nyttede rigtig noget, for hans godser var blevet inddraget af kronen. Og så endelig fattede Erik Menved medlidenhed med munkene og overdrog dem Stenmaglegodset i sjelegave for sin far^{xxxvi}.

Stenmaglegodset omfattede næsten 50 gårde ved reformationen, så hvis det svarer til 1/9 af Esberns gods, må han have ejet noget der svarer til knap 500 bøndergårde. Det, vi ved om Esbern Snares gods, er det, som han gav til kirken. Det, han selv og hans efterkommere beholdt, er meget sværere at få hold på. Selv siges han at have ejet Sæbygård i Løve herred, hvor Hvidtfeldt fortæller, at han døde i 1204 efter at være faldet ned af trappen, så han brækkede halsen på en møllesten, som lå nedenfor^{xxxvii}. Nu er Hvidtfeldt jo ikke den mest agtede kilde, vi har til højmiddelalderen, men han har et godt kendskab til Hvidefamilien, og hans oplysning om Esbern og Sæbygård

Den halve seglstampe, som er fundet i Hallenslevlund, hvor Esbern Snares Barnebarn Absalon Andersen i 1284 skrev sit testamente. Selv førte han et kløvet segl med tre sparrer, mens det fundne segl, er et typisk Hvidevåben med tre bjælker, meget lig det her viste grev Jakob af Møns seglaftryk fra 1224, der hører til et af de ældste kendte danske privatsegel.

bekræftes indirekte af nærliggende jordegods, som tilhørte Esberns efterkommere.

Esberns dattersøn, Absalon Andersen, skrev i 1284 sit testamente på Hallenslevlund^{xxxviii}, som har ligget syd for Tissø, få kilometer fra Sæbygård, i en lille enklave i Hallenslev og Bakkendrup sogne, som hører til Sæby sogn. Stedet er ikke udgravet, men der er fundet middelalderlige murrester på stedet, tidlige middelalderlige smykker og en halv signetstampe med det for Hviderne karakteristiske våben med tværbjælkerne^{xxxix}. Fundstedet er på østsiden af Hallenslev Å, og umiddelbart vest for åen graver Nationalmuseet en meget stor vikingetidsgård, med den hidtil største fundne halbygning i Norden. Den har fungeret til omkring 1020-40, og jeg ville gerne tolke den som en forgænger til Esberns hovedgård.

Esbern Snares navn er også nævnt i forbindelse med Ubby sogn på vestsiden af Tissø, hvor en mindeplade fra 1700-årene i kirkemuren fortæller, at Esbern Snare byggede kirken i 1179. Denne sene og uvederhæftige overlevering kan til en vis grad støttes af, at Absalon i 1199 gav Jerslev umiddelbart vest for Ubby til Sorø kloster, som allerede inden 1200 ejede jord i Ubby. Omkring 100 m øst for kirken er

der i flere omgange fundet rester af et større middelalderligt bygningskompleks. Den store toskibede kirke er blevet stærkt ombygget og fik tilføjet et tårn med herskabsgalleri, og detaljerne i ombygningen viser nære paralleller til Sorø klosterkirke^{xl}. Men det er ikke muligt at rekonstruere forbindelsen fra Esbern Snare til den Niels Basse, som i slutningen af 1300-årene skrev sig til Ubby^{xli}.

Med til Hvidekomplekset omkring Tissø hører også Høng omkring 6 km syd for Sæby. Det var i 1314 en del af det forbrudte gods, som kongemagten havde inddraget under kronen efter mordet på Erik Glipping og oprøret i Jylland i 1313. Her skrives Esbern Snares dattersøn, Lave Lavesen, til Høng^{xlii}.

Esbern Snares datter, Cecilie, skrev sig til Tersløse helt sydligt i Merløse herred. Og hans anden datter, Ingeborg, skrev sig til Kalundborg, som Esbern jo havde befæstet omkring 1170 for kong Valdemar, ligesom Absalon havde befæstet København. Ingeborg og hendes mand, Peder Strangesen, overtog forleningen, men den blev frataget hende som enke efter slaget på Lohede i 1261. Der havde hendes søn, Anders, deltaget i slaget mod den danske konge på den sønderjyske hertugs side.

Esberns søn Niels, med tilnavnet Mule, der var staldmester hos kong Valdemar gav kort før 1186 et ganske anseeligt gods i Snertinge i Skippinge herred, vist nok hele byen med 12 gårde^{xliii}.

Sunesønnerne

Absalons fætter, Sune Ebbesen, var også en af de store givere til Sorø. Han havde, ligesom Esbern Snare, lovet sin halve hovedlod til Sorø kloster, og da han havde syv sønner og en datter, så ville hans halve hovedlod blive 1/16 af hans formue.

Han har bygget Bjernede kirke i sten og har formentlig haft sit midtsjællandske hjem her, mens hans nordsjællandske hovedgård har været i Knardrup, som hans søn Ebbe arver. Kort efter hans død i 1186 udbetales den første del af arven til Sorø kloster, og det er ganske usædvanligt. Almindeligvis udbetales hovedlodden, som skulle udredes af hver enkelt arvings anpart først, når næste generation skulle gøre regnskabet op. Det drejede sig især om jord på Køgeegnen, og værdien opgøres til godt 34 mark guld, eller knap 12 bol, svarende til de 3 barnløse sønners andel^{xliiv}. De udbetalinger, vi er helt sikre på, er ærkebiskop

Anders Sunesøns andel af sin fars halve hovedlod, 3,2 bol i Åse og biskop Peders 4 bol i Broby. Hvis hver søn betalte 4 bol, og det ser unægtelig sådan ud, fik Sorø i alt 30 bol. Det betyder, at Sune Ebbesen har ejet 480 bol. Hvis man til de 20 bol, vi ved, klosteret fik, lægger den ukendte datterdel, skal vi gange 22 bol med 16 og dermed får vi en minimumsstørrelse på 350 bol, som har været Sune Ebbesens samlede ejendom.

Hvad der har generet Nør-lund^{xliv}, som lavede beregningerne, og alle senere forskere, der har beskæftiget sig med emnet, er den umådelige rigdom, som tillægges denne ene mand^{xlvi}. Efter den bedste af beregningerne: mellem 1000 og 1500 af vores normal-bøndergårde. Hvordan er der plads til resten af familien, den øvrige sjællandske adel og kongen, hvis Sune ejede 1/10 af Sjælland? Der er i hvertfald ikke plads til en fri dansk bondestand, som i fællesskab rejste de danske landsbykirker, som Erik Arup og Martin A. Hansen så gerne havde set det.

Og så skal det lige tilføjes, at den del af Sunes arv, som gik til Sorø kloster, især lå på Midtsjælland. Når vi ser, hvad hans efterkommere ejede, ligger det især i Nordsjælland, men dog med enkelte godser i Nordvestsjælland.

Hans formentlig yngste søn, Jakob, var en meget rig mand, da han døde i 1246, formentlig næsten 90 år gammel. På sit segl skriver han sig til Møn^{xlviii}, hvor vi ikke kender hans gods, men vi ved, at han har ejet Egholm i Voldborg herred, Ledøje i Smørum Herred, Svendstrup i Ramsø herred og Hårlev i Bjæverskov herred. Af hans vestsjællandske gods kender vi kun hans gave på jord i Merløse, som han gav til Sorø kloster^{xlviii}. Det har nok været i Store Merløse, for vi formoder, at Absalons godsgave med Tveje Merløse og omkringliggende byer, har omfattet hele Tveje Merløse. Det var købegods hr. Jakob skænkede i sjælegave for broderen Lars, der var blevet dræbt i 1208 under Sunesønnernes private felttog mod Sverige. Nok så interessant er det gods i Kagerup i Søndersted sogn, som Lars Sunesen havde givet til Æbelholt kloster, og som hans anden broder, Roskildebispen Peder tilbagekøbte enten til sig selv eller til domkirken^{xlix}.

En anden af Hvideslægten gav i 1304 også gods formentlig i Store Merløse. Det var Eskil Snubbe, der lige som Sunesønnerne nedstammede fra Ebbe Skjalmsen, men fra datteren Gyde og ikke fra sønnen Sune^l.

Af alle "Den rige" hr. Jakobs børn overlevede kun hans datter

Ingerd faderen, og hendes arvepart blev i høj grad brugt til grundlæggelsen af Roskilde Clara kloster^{li}. Vores beregninger viser, at hun har arvet omkring 150 gårde efter faderen. Og da kun en af hendes mange brødre havde børn, som overlevede bedstefaderen, har de fået en broderdel til deling, altså det dobbelt. Så det, hr. Jakob efterlod sig, må have været et gods på omkring 500 gårde.

Absalon havde testamenteret jord i Skamstrup i sin store gave til Sorø kloster i 1199, og klostret Gudhem i Sverige kom også til at eje hvidejord i den landsby. Det var en gave fra Ebbe Skjalmsens oldebarn, Katerina, der var gift med den svenske konge, Erik Læspe. Som enke indtrådte hun i Gudhem kloster og gav det i 1250 sine besiddelser i Danmark^{lii}.

Endnu en af Sune Ebbesens efterkommere må have haft gods i Nordvestsjælland. Hans tipoldebarn, Cecilie Nielsdatter, som tilhørte den del af Galenslægten, som Erlandsønnerne nedstammede fra, skrev i 1304 sit testamente^{liii}. Her betænkte hun en lang række gejstlige institutioner i Lund, Roskilde, Odense, Ribe, Viborg og Århus. Men nok så interessant er det, at hun også betænkte en række landsbykirker, og det viser os,

hvor vidtspredt hendes jordegods var: i Jylland 3 kirker, på Fyn 5 kirker, i Skåne 2 og på Sjælland 3, hvoraf de 2 ligger nær Holbæk med ca 10 km afstand: Jernløse og Gislinge og desuden Munke Bjergby. Der bliver ikke i testamentet skelnet mellem Nørre- og Sønder Jernløse, og de ligger jo også ganske tæt ved hinanden. Her er Nørre Jernløse af særlig interesse, fordi man der har fundet resterne af en stormandsgård ca 70 m nordøst for kirken^{LV}. Men også Sønder Jernløse er på grund af frådstenskirkenes fornemme detaljer interessant i Hvide-sammenhæng. Året før Cecilie skrev sit testamente, gav Kristine, Jakob Blåfods hustru, en gård i Jernløse til Roskilde Clara kloster^{LV}, og hun er muligvis søster til fru Cecilie, for hendes gave til Clara kloster sker i anledning af hendes datters indtræden i klostret, og fru Cecilie testamenterer penge til Kristine og Elisabeth, "min søsters døtre i Clara klostret". Dermed er fru Kristines tilhørsforhold til Hvideslægten sandsynliggjort, og hendes tredje datter, Edle, gift med Niels Rane, kaldes "min elskede frænke" af Cecilie Jensdatter, som var et tipoldebarn af Ebbe Sunesen^{LVI}. Niels Rane køber for øvrigt gården i Jernløse af Clara kloster i 1306^{LVII}.

I Sønder Jernløse sogn ligger

også herregården Knabstrup, som i 1289 kom i kongemagtens søgelys i forbindelse med kronens konfiskation af gods efter de fredløse, som var dømt for mordet på Erik Klipping, og deres tilhængere. Dronning Agnes pantsætter i januar de jorder i Knabstrup Mark og Tryggemark, som var tilfaldet kongens kasse på grund af hr. Niels Henriksens majestætsforbrydelse^{LVIII}. Og i februar samme år skynder Niels Absalonsen sig at pantsætte alle de rettigheder, han har i Knabstrup, til Roskildebispens^{LIX}. Vi ved ikke hvem Niels Henriksen var, eller hvordan hans forbindelse til de fredløse har været, det skal kun lige nævnes, at den nys omtalte Jakob Blåfod, hvis kone Kristine havde gods i Jernløse, var blandt de landflygtige i Norge omkring 1300^{LX}. Til gengæld hører Niels Absalonsen til Hvideslægten, han er formentlig søn af den Absalon Andersen, som ejede det før omtalte Hallenslevlund ved Tissø, selv om der i begyndelsen af 1300-årene var flere personer af det navn, som optræder i kilderne^{LXI}.

Uanset hvilken gren af Hvidefamilien, Niels Absalonsen tilhørte, har vi her syd for Holbæk et kompakt område med Hvidegodser, koncentreret omkring Absalons Ellinge/Løvenborg, Jernløse og Knabstrup.

Noget af det karakteristiske, de to Ceciliers testamenter fra begyndelsen af 1300-årene demonstrerer, er, at familien på dette tidspunkt ikke længere er rent sjællandsk. Dens jordegods er spredt i alle landsdele, og Skjalms efterkommere følte sig ikke længere tæt knyttet til Sorø kloster.

Vognsønnerne

Der var ikke mange familier på Sjælland, som kunne konkurrere med Hvide-slægten i rigdom. Kun Bodilslægten i Sydsjælland med deres store klosterstiftelse, Næstved Sankt Peder kloster, synes at have kunnet måle sig med Hviderne. Men der har muligvis været andre familier, hvis gavmildhed overfor kirken har været mindre, og som derfor ikke har efterladt sig de samme spor i kilderne.

Skjalm Hvides datter, Cecilie, var, som jeg nævnede før, gift med Peder Torstensen på Borg, og det er ikke troligt, at hele familiens store ejendomme skulle stamme fra den mødrene familie. Men Peder gav ikke gavmildt til kirken og det kommenteres da også lidt syrligt af munken, som skrev gavebogen. Hans hovedgård, Pedersborg, lå lige nord for Sorø kloster i Hvideslægten's kerneområde, og de

gode cisterciensermunke havde et godt øje til hr. Peders besiddelser.

Cecilie og Peder havde tilsyneladende kun en datter, Ingerd, som blev gift med Vogn, og det er hovedsagelig fra deres børn vi kender lidt til omfanget af godset, for de var nemlig gavmilde overfor kirken, hvad det ikke lader til, at faderen, Vogn, har været. Vogn har formentlig været jøde, og det er karakteristisk, at børnene kaldte sig Vognsen i Jylland og Ingerdsøn på Sjælland. To af sønnerne blev efter tur bisper i Århus, Peder fra 1191 til 1204 og Skjalm fra 1204 til 1215. De gav begge store godsgaver til domkirken, som de i øvrigt startede opbygningen af i teglsten. Peder gav, foruden omfattende jyske godser, også jord på Sjælland: Halvdelen af øen Neksælø og Starreklinde i Skippinge herred. Gården i Starreklinde har ikke omfattet hele byen, men ca 2/3¹³⁰¹. Hans bror, Skjalm, gav Århus domkirke gods i Valby, Næsby og Hejninge, alt sammen i den vestlige del af Slagelse herred.

Jens Ingerdsøn arvede familiegården Pedersborg, og den var som sagt en stadig kilde til irritation for munkene i Sorø, og i 1205 formidlede biskop Peder Sunesen af Roskilde, Absalons nevø, et mageskifte mellem

munkene og kammermester Jens og befriede munkene for "de trængsler, som de dagligt led under fra fæstningen Borg"¹³⁰¹. Jens overdrog Borg med en række omliggende landsbyer, i alt omkring 70 gårde i Pedersborgs umiddelbare nærhed samt 8-10 gårde i den vestlige del af Slagelse herred bl.a. i Næsby, hvor også biskop Skjalm Vognsen af Århus ejede gods.

Til gengæld for alt dette fik Jens Ingerdsen jord, hovedsagelig i Nordvestsjælland. Han fik hele Undløse med en mølle, han fik 2 bol i Tveje Merløse og jord i flere omliggende byer, Lange-rød, Stribberød, Ulstrup og Tåstrup, I Ods herred fik han Vejleby med jord til en værdi af 21 mark guld, dvs et temmelig stort gods på omkring 20 gårde. Det stammede fra Absalon og var købegods, som bispen havde erhvervet mellem 1186 og 1197 på grund af fiskeriet.

Med i mageskiftet var desuden gods i Tømmerup i Undløse sogn til 8 mark guld og lidt løst gods i Merløse og Slagelse herred. Noget af godset stammer fra biskop Absalons gaver til klosteret, Tveje Merløse med det omkringliggende gods må være en del af hans testamentariske gave til klosteret i 1199. Undløse havde han engang mellem 1170 og 1186 givet til Sorø kloster,

men siden fik han den tilbage og gav i stedet Asserbo til klosteret. Senere gav han så atter Undløse tilbage til klosteret i bytte for Ellinge. Det ser ud, som om størsteparten af Undløse har været en del af hans privatgods, og at klosteret siden har suppleret med opkøb af resten af byen for 52 mark sølv. Jens Ingerdsen døde barnløs og det var hans søskende, som arvede hans rige jordegodser.

Undløsegodset kom siden til de jyske Hvider, som i begyndelsen af 1300-årene ejede Tygestrup, som må være udflyttet fra Undløse på dette tidspunkt. Hovedparten af Tveje Merløsegodset ejedes i slutningen af 1300-årene af fru Inger af Skær-sø, som i 1371 pantsatte 1 bol i Merløse, 16 øre skyldjord i Tåstrup, 2 bol i Stripperup og hele Ulstrup. Men fru Ingers forbindelse til de sjællandske og jyske Hvider er ikke til at gennemskue.

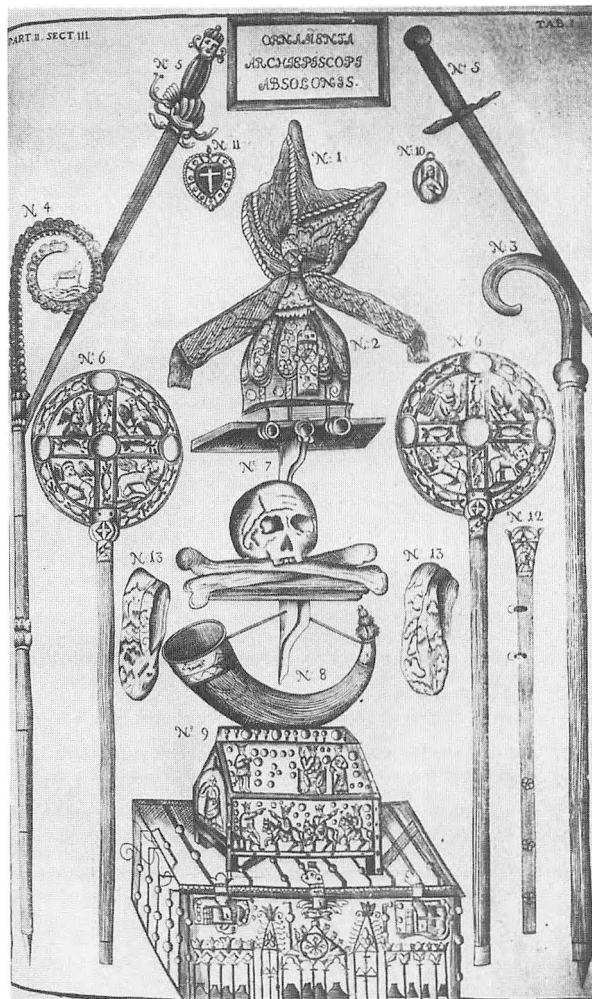
De Jyske Hvider

Når vi kommer til de jyske Hvider og deres besiddelser på Sjælland, ramler vi ind i to alvorlige problemer. Det første problem er et generelt adelshistorisk, fordi vi ikke ved noget om familien, før marsk Stig Andersen træder ind på den politiske scene. Det

næste problem hænger på det første – vi ved ikke, hvordan marsken er kommet i besiddelse af sine sjællandske godser, som tidligere dels havde tilhørt Vognsønnerne og dels Esbern Snares efterkommere, Ulfelterne.

Marsk Stig Andersen fylder meget i Danmarkshistorien, og i virkeligheden er vor viden om ham forbløffende ringe, inden mordet på Erik Glipping i 1286 og dommen i Nyborg året efter. Han optræder første gang i 1272, i 1282 og i 1284 møder vi ham som forhenværende marsk, måske fordi han sidder som voldgiftsdommer i en sag for kongen, senere samme år er han nemlig igen marsk. Og så træffer vi ham i begyndelsen af 1287, da han giver jord på Djursland til Århus domkapitel. Da kalder han sig forståeligt nok "fordums marsk".

Hans efterkommere følte sig som efterkommere af Skjalm Hvide og antog slægtsnavnet Hvide, da kong Frederik 1. rettede en henstilling til den danske adel om at antage faste slægtsnavne^{LXIV}. Samtiden har også opfattet ham som en del af slægten. Under retsagen mellem kong Erik Menved og den landflygtige ærkebiskop Jens Grand, som blev ført i Rom 1296-97, var et af kongens anklagepunkter

Ornamenta Absalonis. Absalonminderne fra Sorø kloster blev i 1650 indlemmet i det kongelige kunstskammer. Opstillingen viser opstillingen af ornamenta Absalonis omkring 1700, således som den er vist i Holger Jacobæus' bog "Museum Regium" fra 1696. Mange af genstandene findes stadig på Nationalmuseet, men de fleste af dem er i virkeligheden langt yngre end Absalon. (Fra Sorø krøniken I, s.67)

mod ærkebiskoppen hans medskyld i mordet på Erik Glipping, og at han var i familie med 4 af de ni dømte, nemlig Grev Jakob, marsk Stig, Peder Jakobsen og Rane Jonsen^{LXV}. Det må i samtiden have været et velkendt faktum, som ærkebiskoppen da heller ikke benægter, selv om slægtskabet i vore øjne forekommer noget fjernt. Ærkebiskoppen var tiptoldebarn af Toke Skjalmsen, de to, hvis afstamning vi kender: grev Jakob af Halland var tiptipoldebarn af Ebbe Skjalmsen og Rane Jonsen var tiptipoldebarn af Asser (Skjalmsen) Rig.

For Peder Jakobsen og Stig Andersen kan vi ikke fastslå slægtsforbindelsen, og marskens slægtskab til ærkebispen kan være, at to af hans tre koner var medlemmer af Hvidefamilien. Hans første kone, Åse Nielsdatter, har en lidt luftig tilknytning til slægten. Hun nævnes, så vidt jeg kan se, overhovedet ikke i samtiden^{LXVI}. Marskens anden kone, Ingeborg Palnesdatter, kender jeg faktisk kun fra Inge-man, som dog må have haft hende et sted fra, men det er en kilde, som indtil nu har undgået min opmærksomhed. Stig Andersens tredje kone var datter af drost Uffe Nielsen, og hans tilhørsforhold til slægten er sikkert nok. Det nævnes i det brev

fra 1314^{LXVII}, hvor Erik Menved efter forræderiet i Sverige i 1309 slutter forlig med hendes bror Jens Uffesen. Her siges det, at kongen havde beslaglagt det gods, som tilfaldt marskens hustru. Drost Uffe, som for øvrigt døde samme år som svi-gersønnen i 1293, var oldebarn af Ebbe Sunesen. Og da Uffenavnet går igen i alle grene af marskens efterkommere, er det nok hans datter, der blever stammoderen til alle de jyske Hvider.

Hvis vi skal se lidt nærmere på marskens egen afstamning, skal vi nok se lidt på, hvad han ejede af jord. Han og hans efterkommere synes at have været meget godsrige på Djursland, og det er et af de forhold, som ofte har fået historikerne til at knytte ham til Vognsønnernes efterkommere^{LXVIII}. Marskens største sjællandske besiddelse var Tygestrup i Undløse sogn, det var det gods, som Absalon havde givet til Sorø kloster, som munkene i 1205 byttede til Jens Ingerdsen. At marsken eller hans søn har ejet Tygestrup, det senere Kongsdal, ved vi fra Hvitfeld. Han har delvis afskrevet en fortegnelse over de fredløse, som havde forbrudt deres gods^{LXIX}. Listen er lavet efter det jyske oprør i 1313, men slutter med en fortegnelse over tidligere dømte "I Sjælland Lave Lavesen i Høng, Anders

Stigsen, marsk, af Tygestrup, Rane Jonsen af Gjorslev. Disse havde også i Jylland meget gods og mange tilhængere; dette deres gods blev derfor forbrudt; og endnu kaldes det forbrudte gods Ranes gods; thi han var af stor slægt". Problemet er selvfølgelig, at Hvitfeld skriver Anders Stigsen, marsk. Enten har han fejlskrevet navnet, eller også har han tillagt marskens søn en titel, han aldrig fik.

Nu er Hvitfeld ikke nogen agtet kilde af moderne middelalderhistorikere, og sandt er det, at hans afskrifter er umådelig sjuskede. Han skrev også sine 10 bind af Danmarks krønike i et forrygende tempo i årene 1595-1604^{LXX}, samtidig med at han var rigets kansler, men han har set middelalderkilder, som ingen har set siden Universitetsbibliotekets brand i 1728, og uden ham ville vor viden om tiden efter mordet på Erik Glipping have været umådelig meget ringere.

Jeg tror, at han har skrevet personnavnet forkert. De andre, som opregnes i denne del af listen, hører alle til den første bølge oprørere, som formentlig uretfærdigt blev dømt for mordet og fik asyl hos den norske konge. Jeg tror, at marsk Stig virkelig har ejet Tygestrup, og i hvert fald kan vi se, at godset siden tilhører hans efterkommere.

Desuden har Stig Andersen ejet gods i Nordrup i Slagelse herred (lige i nærheden af Cecilie Esberndatters hovedgård Tersløse), som han i 1275 giver til Antvorskov kloster^{LXXI}. Samme år giver Strange Andersen også gods i Nordrup til Antvorskov kloster^{LXXII}. I den næste regest bekræftes gaven i 1305 af en række af Hvideslægten medlemmer.

Det er svært at se hvor på Vognsønnernes linje, man kan hægte marsken. Blandt andet fordi navnet Anders overhovedet ikke optræder i denne gren af slægten. Derimod er Strange Andersens familie interessant. Han er søn af Esbern Snares datter Cecilie og Anders Grosen, og havde brødrene Absalon, Peder og Jens. Anders Grosen er sammen med sin onkel, Peder Strangesen, de to stamfædre for Ulfeldfamilien. Anders søn, Strange, beseglede i 1264 et dokument med det senere Ulfeldvåben, et ulvehoved på ørnecrop, mens broderen,

Absalon, besegler det samme dokument med et tværdelt skjold med sparrer. De to andre brødres våben kendes fra Skjolddefrisen, hvor Jens har et kløvet skjold med bølger, mens Peder har en nøgle. Kort sagt et heraldisk rod, som også Adelsårbogen undrede sig over^{LXXIII}. Dermed har vi overvundet en af de næsten uoverstigelige vanskeligheder for tidligere adelsgenealogier, nemlig uoverensstemmelsen mellem marskens våben, den syvoddede sølvstjerne på blå bund^{LXXIV}, og de kendte Hvide-våbner.

Mit bedste bud på marsk Stig Andersens tilhørsforhold til Hvideslægten, er, at han var dattersøn af Esbern Snare.

Hvor blev de af – Hviderne og deres godser

Absalon var langt den største Hvide-godsejer i Nordvestsjælland, næsten alt hans gods endte i gejstlige institutioner. Og det, som i mageskifter kom fra

kirken, endte der igen nogle generationer senere. Undløse/Tygestrup kom til Jens Ingersøn og derfra til de jyske Hvider, som i 1361 gav godset til Antvorskov kloster. Tveje Merløse godset, som af ukendte veje kom til fru Inger af Skærsø, havnede hos Roskildebispen.

Almindeligvis siger man, at Skjalm Hvides slægt uddøde med Stig Jurisen i midten af 1300-årene, og de jyske Hvider i 1567^{LXXV}. Men det gælder selvfølgelig kun, når man følger mandslinjerne. Skjalm Hvide havde utallige efterkommere, og der er ikke mange medlemmer af den danske højadel i senmiddelalder og renaissance, som ikke var en efterkommer af Skjalm. Men det, der skete i 1300-årene var, at slægten mistede sin fælles identitet, de var Uldfelter, Neb'er osv og de samledes ikke længere om familieklostret i Sorø.

September 1999
Copyright KVAN.

Noter

¹ Danmarks Adels Aarvog 1893 og 1898

² Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, København 1968, har mange rettelselser til Adelsårbogens stamtavler, og har som hovedprincip for fastlæggelse af familieforbindinger, at sammenfaldende jordbesiddelser nok skyldtes fælles oprindelse.

³ Poul Nørlund: Jorddrotter paa Valdemarstiden, Festskrift til Kr.Erslev, 1927, s.141-70

⁴ Svend Ranvig: Sorø krøniken I-II, København 1986, II s. 80 og s.49

⁵ Sorøkrøniken II, s. 49

⁶ Saxo Gramaticus: Danmarks Krønike oversat af Fr. Winkel Horn, København 1911, 11. Bog s. 6-7

⁷ Saxo 12. Bog s. 43-44

⁸ Saxo 12.bog s.46

⁹ Saxo 13. Bog s. 59

¹⁰ Saxo 13. Bog s.73

¹¹ Danmarks gamle personnavne II, Tilnavne sp. 486-87 og 491

¹² Danmarks Kirker V, Sorø Amt, København 1936, s.82

¹³ Acta processus litium udgivet af Alfred Krarup og William Norvin, København 1932

¹⁴ I 1970 var der igen mulighed for at undersøge nogle af gravene i koret, da alterskranken skulle fornyes, man fandt en grav, som man i første omgang troede

var Esbern Snares, men som ved skeletundersøgelsen viste sig at være en ca 60 årig mand, og Esbern var jo omkring de 80 da han døde i 1204. Esbern blev begravet midt i koret lige neden for trappen til højkolet, og hans grav ligger formentlig under det nuværende alterbord. Det drejer sig snarere om Sune Ebbesen, som også ligger midt i munkekolet, men i en vestligere række. Og det passer godt med, at der blev fundet to mandsskeleter i graven. I samme grav blev nemlig siden lagt hans barnebarn Peder Kammermester. Hans Stiesdal: Ligger neden for sin broders grav, Skalk 1970, nr. 6

¹⁵ Jacob Sunesens søn Peder blev i 1215 biskop i Roskilde og har da været 30 år, altså født i 1185. Jacobs fødeår må have været 1160-65.

¹⁶ De middelalderlige breve fra Danmark er udgivet på originalsproget i Diplomatarium Danicum 1.-4.rk., i oversættelse i Danmarks riges breve, som jeg har valgt at henvise til. Udgivelsen har været længe undervejs og dækker nu frem til 1398.

¹⁷ Scriptores rerum danicarum IV, ed. Jacob Langebek, København 1776, s.463-531, oversat af Svend Ranvig: Sorø krøniken II, København 1986 s. 77-164, som jeg fremover henviser til.

¹⁸ Dateringen er behandlet af

Erik Arup: Leding og Ledingskat i det 13. Aarhundrede, Historisk Tidsskrift 8.rk. 5.bind s. 141 ff og Poul Nørlund: De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaxation, Historisk Tidsskrift 9.rk. 6. Bind s.54ff

¹⁹ Catalogus illustrium Soræ Sepulcorum, Scriptore rerum danicarum IV, s.53945, oversat af Svend Ranvig: Sorøkrøniken II, s.43-47

²⁰ Genealogica Absalonis Archiepiscopi & cognatorum ejus, Scriptorum rerum danicarum IV, s.545-51, oversat i Sorø krøniken II, s.43-47

²¹ Sorø krøniken II, s.49

²² Skjoldefrisen er gengivet i farver sammen med de 3 ældre sæt tegninger, som stammer fra før restaureringen i Sorø krøniken II, s.9-32

²³ Henry Petersen: Skjoldefrisen i Sorø Kirke, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1883, s.1-54, giver en kritisk gennemgang af Kornerups restaurering.

²⁴ Sorø krøniken II, s.84

²⁵ Sorø krøniken II, s.84

²⁶ Knytlinge Saga, oversat af Jens Peter Ægidius, København 1977, s126

²⁷ Saxo s.106

²⁸ Hans Olrik: Absalon 1-2, København 1908-09, er stadig den bedste Absalonbiografi, den nyeste er Michael Kræmmer:

Den hvide klan, om Absalon og hans slægt og om magtspillet og magtens mænd i Danmark i det 12. Århundrede, København 1999

^{xxxix} Erik Arup: Danmarks Historie bd.1, København 1926, s.261

^{xxx} Sorø, klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne, København 1924, Poul Nørlund: Klosteret og dets gods, s.58

^{xxxi} Danmarks Riges breve 1.rk. 3.bd. nr.253

^{xxxii} Sorø krøniken II s.91

^{xxxiii} Poul Nørlund: Klosteret og dets Gods s.61 identificerer Erikslev med Eriksholm i Merløse herred, mens Erik Ulsig i Danske adelsgodser i Middelalderen henfører den til Vestsjælland, og i The estates of Absalon and the Hvide family (upubliceret manuskript) er helt sikker på dens beliggenhed i Ars herred.

^{xxxiv} Erik Ulsig: The estates of Absalon and the Hvide family, s.5-6

^{xxxv} Sorø krøniken II, s.87

^{xxxvi} Gavebogen har en lang redegørelse for erhvervelsen af Stenmaglegodset, Sorø krøniken s.112-13

^{xxxvii} Arild Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike, Chronologica 1, København 1600, s.72

^{xxxviii} DRB 2,III,117

^{xxxix} Detektorfundene er ikke afleveret til Nationalmuseet, men et gnidebillede af seglstam-

pen og billeder af to romanske smykker blev præsenteret på Danmarks amatørarkæologers Sammenslutnings årsmøde d. 12. September 1999 af Allan Tomlinson. Seglstampens billede er en smal, tidligmiddelalder form med bogstavformer, som peger på tiden omkring 1200, indskriften, der kunne tydes, lyder: Sigillum Petrus ..., men hverken sigil-fragmentet eller smykker er undersøgt af eksperter.

^{xl} Danmarks kirker Holbæk Amt, 3. bd., Nationalmuseet 1988, s.1538 og 1552

^{xli} 1388 23.9., 1395 28.1., 1398 3.4.

^{xlii} DRB 2.rk. 3.bd. nr.169. Listen over det forbrudte gods har været meget omfattende men kendes kun fra Hvidtfeldts meget korte uddrag.

^{xliii} Sorø krøniken II, s.85

^{xliiv} Sorø krøniken II, s.85

^{xliiv} Poul Nørlund: Jorddrotter paa Valdemarstiden, Festskrift til Kr.Erslev, 1927, s.141-70

^{xlvi} Erik Ulsig: The Estates of Absalon and the Hvide Family s.8-9 argumenterer for, en noget anden beregning, hvor han foreslår, at Sunes samlede jordegods har været på ca 200 bol (500-600 gårde), men indrømmer, at hans modvilje mod at godtage Nørlunds beregning, hovedsagelig skyldes vantro

overfor, at en enkelt mand skulle have så store jordbesiddelser.

^{xlvii} Henry Petersen: Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede, København 1897 nr. 7

^{xlviii} Sorøkrøniken II s.115.

^{xlix} DRB 1,IV,150

^l Sorøkrøniken II s.114-15

^{li} Marianne Johansen: En søster i verden, grevinde Ingerd på Sjælland og Europa, Køge Museum 1997, s.44-64

^{lii} DRB 1,I,10 siges kun "vor andel i Danmark", men omfattet af godset på omkring 15 gårde i Skamstrup, Karlstrup og Kagstrup (i Tune herred) og Østermark (på Møn) kendes fra klostrets mangeårige kamp med ejerne af Vallø, der havde haft godset til leje. Marianne Antoniewicz (Johansen): Vallø gods og dets ejere indtil 1461, København 1976

^{liii} 10 marts 1304, DRB 2,V,309, brevet bevidnes af hendes broder hr. Peder af Eljaröd

^{liiv} Niels Knud Liebgott: Jernløsegård. En middelalderlig gårdtomt i Sønder Jernløse sogn, Holbæk amt. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1980, s. 126-65 og Hans Stiesdal: Gård og kirke – Sønder Jernløsefundet belyst ved andre sjællandske eksempler, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1980, s. 166-70

^{lv} DRB 2,V,265-67

^{lvi} DRB 2,VI,91

^{lvii} DRB 2,VI,9

^{lviii} DRB 2,III,,344

^{lix} DRB 2,III,345

^{lx} DRB 2,V,219

^{lxi} Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, København 1968, s.86, s.76 mener Ulsig at denne Niels Absalonsen er en efterkommer af Toke Skjalmsen

^{lxii} C.A. Christensen: Ændringer i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. Århundrede, Historisk Tidsskrift, 12.rk. 1. Bd., s.257-349 behandler indgående bl.a. Starreklinte godset og de ændringer, der sker med det op gennem middelalderen.

^{lxiii} Sorø krøniken II, s.92

^{lxiv} Danmarks Adels Aarvog 1898 s. 226

^{lxv} ^{lxv} Acta processus litium, udgivet af Alfred Krarup og William Norvin, København 1932 s. 178, findes delvis oversat i Skrifter udgivne af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse 10.rk. 20-23; Erik Glipping og Hans Sønner, Rigets Opløsning, udgivet af Ellen Jørgensen, København 1927, s. 210

^{lxvi} Adelsgenealogierne gør hende til en datter af navnløs NN Nielsdatter, tiptiptipoldebarn af Skjalm Hvide i den linje, som nedstammede fra Toke Ebbesen og Niels Lendle. Genealogica Absalonis siger, at hun var gift

med Anders Stigsen, Sorø krøniken II s. 51 altså marskens søn, og her tror jeg mere på Genealogica Absalonis. For der er imidlertid en anden NN Nielsdatter, som ifølge Genealogica var gift med Stig Hvide. Hun var datter af Niels Alexandersen, som nedstammede fra Asser Rigs datter, Ingefred. Og denne NN Nielsdatter vil jeg hellere tro på, for derved får vi nogle ellers uklare familieforhold sat på plads. Hun var så moster til Rane Jonsen, således som det påstås i den store Marsk Stigvise, som ganske vist ikke er noget sandhedsvidne, når det gælder begivenhederne efter kongemordet i 1286.

^{lxvii} DRB 2. Rk. Bd. 7 nr. 168

^{lxviii} Ernst Verwohlt: De jyske Hvider og deres heraldik, Heraldisk Tidsskrift 1984, s. 190-213

^{lxix} DRB 2,VII,169

^{lxx} Arild Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike 1-10, er genudgivet i fotografisk optryk, København 1976-78

^{lxxi} Ældste danske Archivregistrarer IV, s.123-24

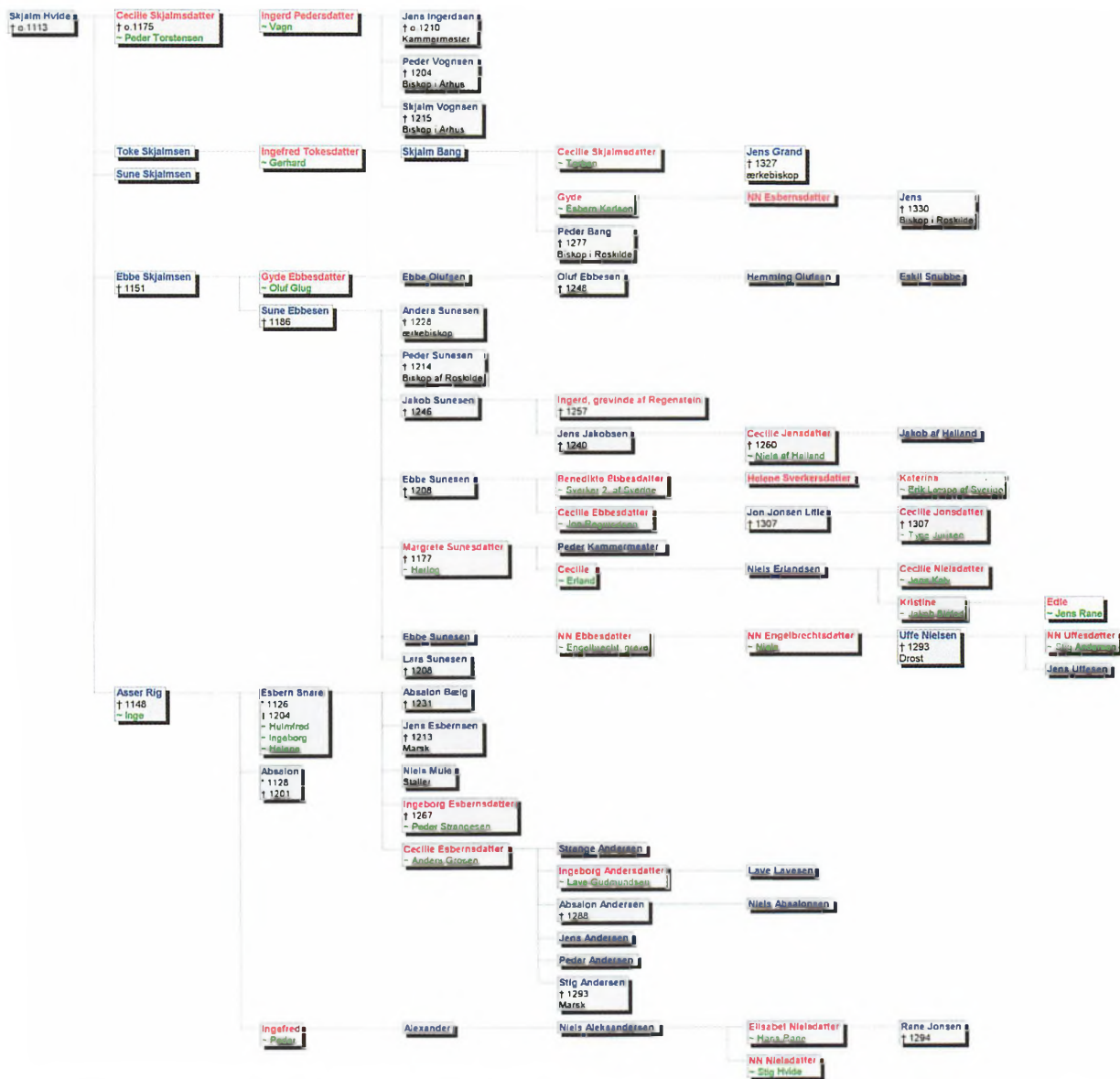
^{lxxii} DRB 2,II,263 gengiver en afskrift fra Langebeks diplomatotium, med medtager ikke regesten af Stig Andersens gave til Antvorskov kloster. Redaktørerne har formentlig ment, at der var tale om det samme brev, og har valgt den bedste udgave.

Men navnet Stig Andersen gentages i den næste regest, som bringes i DRB, 2,V,405

^{lxxiii} DAA 1923 s.499

^{lxxiv} som dog først kendes fra 1318, Danmarks adelige Sigiller nr. 120

^{lxxv} dansk biografisk Leksikon, Hvide artiklen af Thelma Jexlev.

Stamtavle over de i artiklen nævnte medlemmer af Hvidefamilien

Klostret i Kalundborg og kongelig opfindsomhed

Af museumsinspektør Lisbeth Pedersen og museumsinspektør Niels Hartmann

Kalundborg har som så mange andre byer i Danmark været hjemsted for et katolsk kloster. Det blev grundlagt ca. 1239 af franciskanermunke eller de såkaldte gråbrødre, der gennem de følgende 300 år skabte grobund for en væsentlig del af byens og egnens religiøse, sociale og kulturelle liv. I 1532, fire år før reformationen, jog slotsfogeden

på Kalundborg Slot imidlertid munkene ud for at indrette klostret til ladegård. I dag er der ingen synlige levn af den kirkelige institution, som dog lever videre i det lokale navnestof. Ladegårdens lange gule hovedbygning fra 1751-52, der nu ligger i den østlige kant af Klosterparken og ud til den tørlagte Munkesø, fik i 1907 således nav-

net Kaalund Kloster. Dette er i og for sig passende, for bygningen står oven på murrester af det gamle kloster, der tillige strækker sig mod øst under den nuværende Klosterparkvej og bibliotekshaven (fig. 1).

Gråbrødreklostret i Kalundborg var som de fleste af ordenens klostre her i landet tæt knyttet til en by - en situation der tilsyneladende var lige ved at blive ændret omkring 1360. På det tidspunkt havde Valdemar Atterdag iværksat en omfattende befæstning af Højbyen, og han ønskede i den forbindelse at flytte klostret, fordi bygningerne, der lå lige op til voldgraven og bymuren, udgjorde et forsvarsmæssigt svagt punkt. Men selv konger har deres begrænsninger. I dette tilfælde måtte Atterdag indhente paven tilladelse, der forelå i 1361. Paven stillede dog den betingelse, at kongen skulle give munkene ny jord, så de kunne genopføre klostret et andet sted.

Dette har tilsyneladende været uspiseligt for Valdemar. Resultet

Fig. 1. Hovedbygningen til Kalundborg Slots Ladegård, anno 1999. Her lå fra 1239 til 1532 byens gråbrødrekloster. Kirkegården befinder sig i dag under p-pladsen i forgrunden. Foto: Lisbeth Pedersen, Kalundborg og Omegns Museum, 1999.

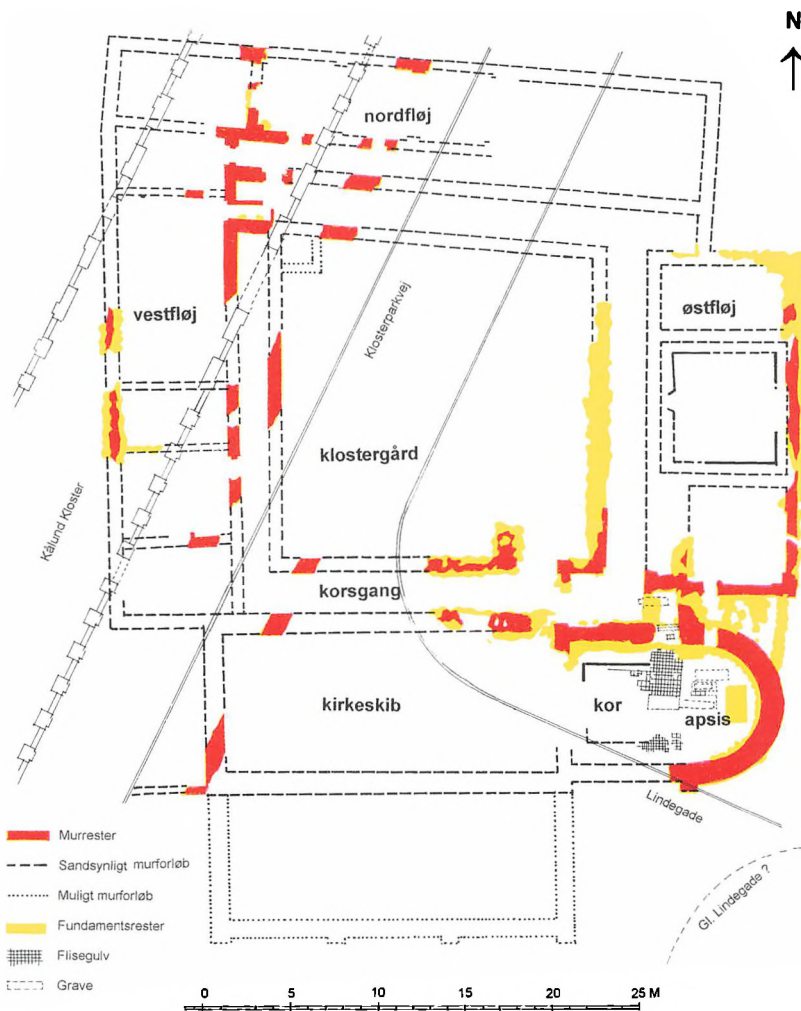

Fig. 3. Grundplan af klostret med rekonstruktion af manglende bygningsdele.

Byggeriets rækkefølge lader sig delvist udrede: Ældst er kor, apsis og dele af østfløjen, dernæst blev kirkeskibet opført. Den vestlige del af nordfløjen blev tilføjet senere. Denne blev afslutningsvis udbygget ved at forlænge den forholdsvis smalle nordfløj mod vest og lukke komplekset med en vestfløj. I slutfasen var klostergården omgivet af hvælvede korsgange, der var tilføjet i samme rækkefølge, som fløjene blev opført og udvidet. Ved den sidste store ændring af klostret inden reformationen blev østfløjen og tilhørende korsgang flyttet ca. 5 m mod øst. Tegnet på basis af rekonstruktion i Jørgensen m.fl. 1996.

taterne af en arkæologisk udgravning i 1997 i Klosterparken i Kalundborg antyder, at kongen i stedet udviste opfindsomhed og valgte en anden og i og for sig ganske logisk løsning på problemet - men herom senere.

Konturerne af et kloster

Gråbrødreklostret i Kalundborg er kendt fra få, men til gengæld meget forskelligartede kilder. En snes breve og dokumenter fra klostrets levetid, nogle notitser hos Peder Olsen, der var ordens historieskriver, et kapitel i Gråbrødrenes Uddrivelseshistorie, nogle meddelelser om bygningerne efter reformationen og ikke mindst resultaterne fra flere arkæologiske undersøgelser, gør det muligt i store træk at beskrive klostret og dets historie (Lindbæk 1914; Andersen 1992; Jørgensen m.fl. 1996).

Der var tale om et tiggermunkekloster, som blev lagt klods op ad indfaldsvejen til Højbyen (fig. 2). Klostret blev grundlagt omkring 1240 af grevinde Ingerd af Regenstein, der samtidig anlagde gråbrødreklostre i København, Næstved og Roskilde. Ingerd var en fjern slægtning til Esbern Snares datter, Ingeborg, der havde arvet store dele af faderens jordbesiddelser i Nordvestsjælland, bl.a. i og omkring Kalundborg. Højbyen

her var den tredje største afgiftsyder blandt de sjællandske byer og placeringen af tiggermunkeklostret er sandsynligvis sket i bedste forståelse mellem de to slægtninge, så klostret kunne nyde godt af den rige by.

I den første tid i byen boede munkene i midlertidige bygninger. De fik dog ret hurtigt rejst dele af kirken og østfløjen med deres opholdsrum, så de kunne koncentrere sig om at udbrede evangeliet og samle midler ind til deres videre arbejde. I begyn-

delsen af 1500-tallet var klostret udbygget til et regulært firfløjet anlæg, bygget op over en lidt skæv grundplan med kirke i syd. Denne grundplan var resultat af talrige byggefaser, ændringer og tilføjelser, som bliver rekonstrueret i det følgende på basis af diverse udgravningsresultater (fig. 3).

Kirkens apsis, koret samt dele af østfløjen er opført i midten af 1200-årene. Koret var et omtrent kvadratisk rum med ydre mål på 8,9 m i bredden og 8,5 m i læng-

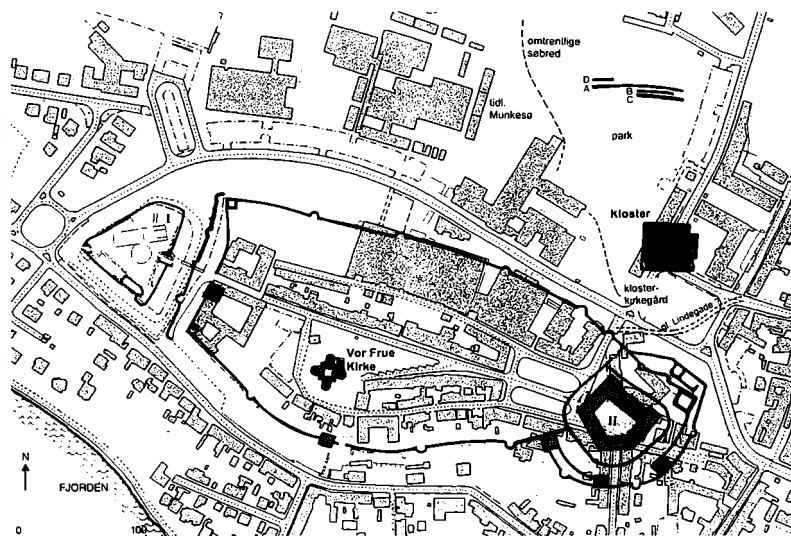

Fig. 2. Gråbrødreklostrets placering i forhold til Kalundborgs middelalderlige befæstninger og den moderne byplan. I: borgens placering i midten af 1200-årene, da gråbrødrene anlagde klostret. II: borgen som Valdemar Atterdag udbyggede og befæstede og som senere blev Kalundborg Slot. Nordligt i Klosterparken er markeret de voldgrave og fundamentsgrøfter, som blev påvist ved prøvegravninger i 1997. Tegnet på basis af Hertz 1990.

den. Dertil var der i dets fulde bredde føjet en halvcirkulær apsis. Bygningerne var rejst på fundamenter af rå marksten og var bygget som en kassemur af munkesten fyldt ud med en kærne af brokker, små marksten og mørtel. Soklen havde udvendige formsten, og koret var forsynet med en meter brede støttepiller. Apsis og kor havde sandsynligvis hvælv delt op i fire eller seks fag. Vinduerne var tilspidsede, smigede og opdelt af søjlestave.

Gulvene var lagt af munkesten og kvadratiske uglaserede, rød-

brændte og rødflammede samt gule fliser. Ved udgravninger i 1961 blev der i gulvet konstateret aftryk af fodremmen til de korstole af træ, der havde stået langs korets nordvægge. De nederste to skifter fra alterbordet stod velbevaret østligt i apsis (fig. 4).

Til de ældste bygningsdele hørte også østfløjen, som i stueetagen rummede mødesalen, den såkaldte kapitelsal, mens soverummene har ligget i den øvre etage. Herfra kunne munkene via en trappe komme

direkte ned i kirken til de natlige tjenester ved altrene. Østfløjen blev ved middelalderens slutning flyttet ca. 5 m mod øst, og blev indrettet med et overhvælvnet sakristi i den sydlige del ind mod apsis. Det er sandsynligvis sket i forbindelse med en bybrand i 1495, hvor klostret tilsyneladende også blev beskadiget (Jørgensen m.fl. 1996).

Koret blev senere udvidet med et kirkeskib. Det var en 9,5 m bred og 19,5 m lang bygning, som ragede godt 50 cm uden for korbygningen. Murrester stod ved opgravning af Klosterparkvej i 1948 endnu bevaret i tre skifters højde og var solidt placeret på et fundament af kampesten (fig. 5). Fra dette kirkerum har der været udgang til korsgangen. Om vinduerne ved vi, at de var sprossede (fig. 6a og b). Muligvis har der også været et sideskib mod syd, som det har været tilfældet ved flere andre gråbrødrekløstre i landet. Denne bygning skal i så fald ligge under den nuværende Lindegade, som tidligere havde et markant knæk mod syd for at passere uden om klosterkirkegården (se fig. 2).

Nordfløjen og vestfløjen er desværre kun undersøgt over korte stræk, men tilstrækkeligt til at vi kender deres eksistens. Der foreligger tillige efterretning-

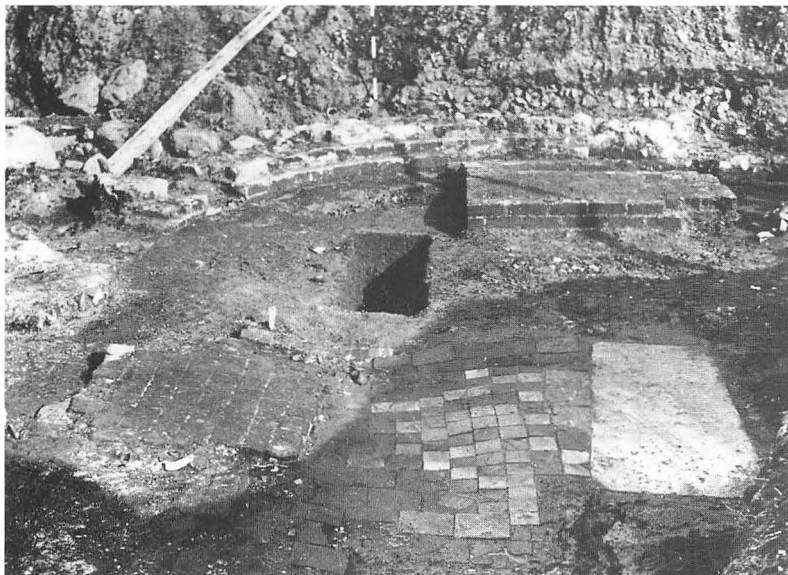

Fig. 4. Murrester fra kor og apsis. I forgrunden ses et delvist bevaret flisegulv. I både kor og apsis forekom flere gravsteder, hvoraf nogle er udgravet på billedet. I baggrunden ses de nederste skifter af højalteret og bagved den buede mur i apsis. Foto: Erik Skov, Nationalmuseet, 1961.

Fig. 5. Murværk fra klostret beliggende under Klosterparkvej. Nordmuren i kirkeskibet ses i forgrunden, bagved står nordmuren til søndre korsgang. Foto: Stadsbygmesteren i Kalundborg, 1948.

ger om, at klostret var udstyret med en gravet kanal fra nordfløjen og gennem vestfløjen. Der kan være tale om en kloak, der ledte spildevand fra køkken og toiletter ud mod Munkesøen. Nordfløjen rummede som så mange andre klostre spisesalen, også kaldet refektoriet. Vestfløjen blev brugt af lægbrødrene og andre tjenende ånder. Det er her væsentligt at holde sig for øje, at livet i klostret var delt i to grupper. Der var munkene, der tog sig af studier, forkyndelse, læge- og lærdom. Derudover var der lægbrødrene som fungerede som håndværkere, medhjælpere og billig arbejdskraft.

Desværre er der ikke bevaret noget udstyr fra klostret, men det havde antagelig som så mange andre klostre samlet et prægtigt inventar og udstyr gennem tiden. Eksempler pryder f.eks. endnu den tidligere gråbrødre-klosterkirke i Horsens (fig. 8).

Lige siden 1787 er der fra tid til anden dukket skeletdele og grave op ved anlægsarbejde og byggeri inden for det tidligere klosterområde (Lindbæk 1914; Jørgensen m.fl. 1996). Pladsen foran alteret var dog det fornemste sted at blive begravet, og her er der da også afdækket flere grave blandt andet en kiste dækket af en stor sandstensplade, samt to grave fra 1300-tallet med

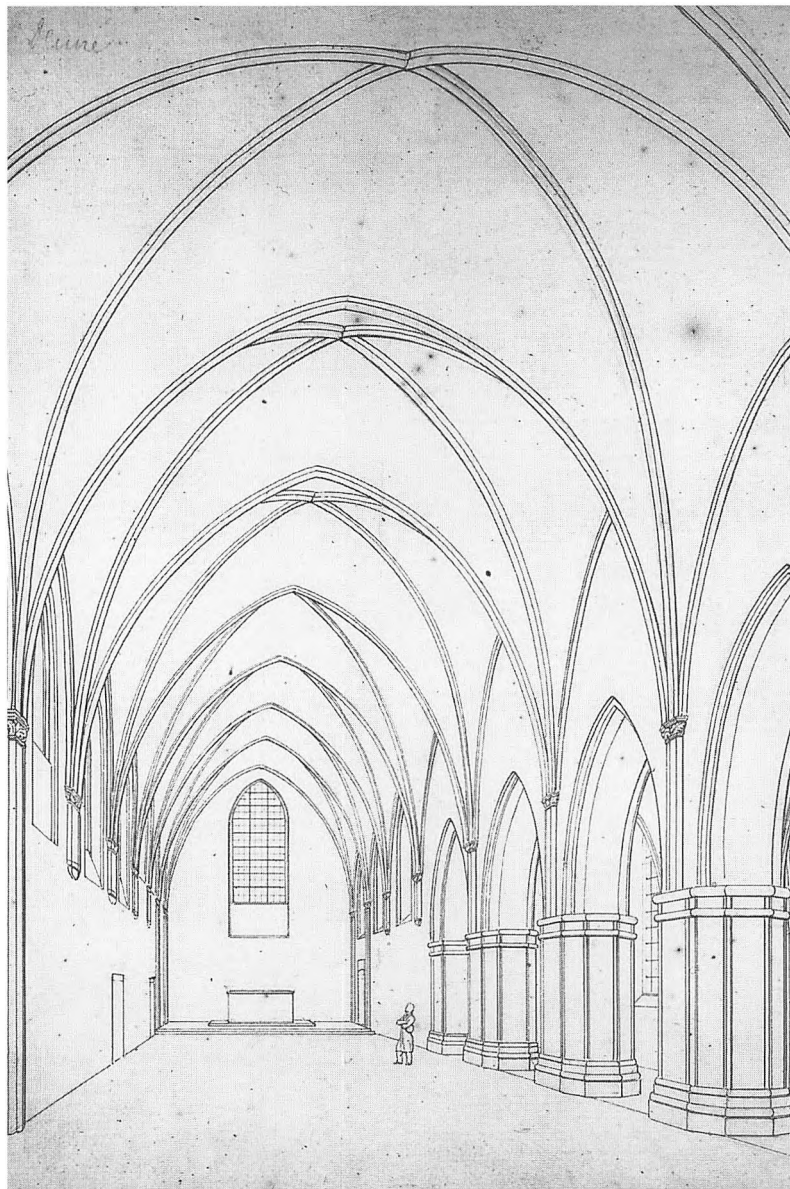
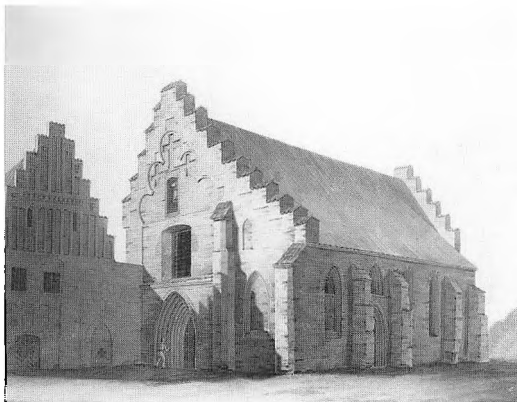

Fig. 6. Gråbrødrenes klosterkirke i Svendborg, tegnet i 1828 af C.F. Thorn, Nationalmuseet. Tegningerne giver et indtryk af, hvordan klosterkirken i Kalundborg kan have set ud. Den har som ved så mange andre gråbrødreklostre været udstyret med mange kostbarheder. Trods tiggeridealet udgjorde klostret i Kalundborg en ganske monumental nabo til Kalundborg Slot og Højbyen.

henholdsvis et barn og en voksen person. I korets midterakse lå en kistegrav fra 1450-1532, hvor den afdøde lå med et tohåndssværd i træskede (fig. 7 og 9). Også i det øvrige klosterområde blev der anlagt grave (fig. 10), hovedparten gemmer sig dog under den p-plads der i dag dækker klosterkirkegården syd for klosterkirken (se fig. 2).

Fig. 8. Alter og korstole fra gråbrødrenes kirke i Horsens. De er fine eksempler på, hvordan en franciskanerkirke har været udstyret. Foto: Sissel F. Plathe.

Fig. 7. Graven i korets midterakse. Ved ligets højre side lå et tohåndssværd, der kan dateres til 1450-1532. Denne sene begravelse viser, at kirke og kloster blev liggende, selv om Valdemar Atterdag i 1361 fik paven's tilladelse til at flytte hele herligheden. Foto: Erik Skov, Nationalmuseet, 1961.

Fig. 9. Tohåndssværd fra graven i korets midterakse. Sværdets samlede længde er ca. 140 cm, hvoraf klingens udgør 99 cm. Den har et fladt rhombeformet tværsnit. Skæftet er træklædt og har fem omløbende bånd af messingtråde. Den nu afbrudte sværdknap er pæreformet og facetteret. Parerstangen, der måler ikke mindre end 23 cm, har et rektangulært tværsnit. Foto: Henrik Wichmann, 1995.

Fig. 10. Muret grav fra 1200-årene. Den var anlagt i det ældste sakristi og overbygget, da østfløjen blev flyttet. Den var typisk for den tids fine gravsteder muret i trapezform af munkesten, havde et særligt hovedrum og var dækket af tagstillede tegl. Liget var tilsyneladende svøbt i et læderhylster. Foto: Erik Skov, Nationalmuseet, 1961.

De grå brødre

Klostergrundlæggelserne i Danmark samler sig i tre perioder. I den første fra ca. 1130-80 blev de fleste herreklostre (benediktinere, cisterciensere, augustinere etc.) stiftet og sikret med store mængder af jordegods fra enten

kronen, bisper eller private stormænd. I den næste periode fra ca. 1225-70 var det næsten udelukkende tiggerordenene interessen samlede sig om. Det var grå- og sortebrødrekløstre, som blev anlagt i mange byer, de fleste ved privat initiativ som i Ka-

lundborg. Dernæst indtrådte en stilstandsperiode helt frem til begyndelsen af 1400-årene. Denne udsprang formentlig af de mange rystelser med ufred, landbrugskrise, social turbulens og den sorte død, der hærgede Danmark i 1300-tallet. Men mellem 1410 og 1500 blev der atter ved kongeligt initiativ grundlagt et betydeligt antal klostre for nye ordener (helligåndsordenen, karmelitere, birgittinere). Også de blev næsten alle placeret i byer (Olsen 1996).

Klostrene havde gennem et omfattende internationalt samvirke direkte kontakt med et europæisk kirkeligt fællesskab, og de førte gennem disse kontakter mange landvindinger til landet inden for f.eks. landbrug, videnskab, arkitektur og sundhed til landet. At Kalundborg i dag indtager en tredjeplads blandt lokaliteter i Danmark, hvor der vokser flest af middelalderens lægeplanter, krydderurter, gift- og farveplanter, har i høj grad rod i den gartnerkultur, munkene praktiserede i klostret (Løjtnant 1996).

Klostret i Kalundborg hørte til franciskanerordenen, en tiggermunkeorden, der var stiftet omkring 1210 af den hellige Frans af Assisi (1182-1226). Frans' kald var, at han, og de mænd der sluttede sig til ham,

skulle leve som Jesu disciple, vandre fra by til by, hjælpe de fattige, stifte fred og missionere. De skulle leve uden personlig eller fælles ejendom og tjene til livets underhold ved deres hænders arbejde eller ved at tigge. Ordensdragten var en grå ufarvet ulden kjortel med hætte, deraf navnet gråbroder.

Om livet var der bundet et hvidt reb med tre knuder, der symboliserede kyskhed, lydig-
hed og fattigdom. Fødderne var som oftest bare (fig. 11).

Ordenen bredte sig hurtigt ud over hele Europa, praktisk taget så hurtigt som munkene kunne vandre. I 1230-erne nåede de første franciskanere til Danmark, hvor det før-

Fig. 11. Franciskernmunk. Den oprindelige munke-
dragt bestod efter Frans' anvisninger af ufarvet uld, der var den gængse klæde-
dragt for bønder omkring Assisi i 1200-årene (efter Den store danske Encyklopædi).

ste konvent blev stiftet i 1232 i Ribe - kun seks år efter, at den hellige Frans var død. Klostrene bredte sig hurtigt i landet, grundigt støttet af de højere klasser, som f.eks. i Kalundborg. I Norden virkede franciskanerne stort set kun i byerne, men undgik så vidt muligt de byer, hvor den konkurrerende orden, dominikanerne, slog sig ned.

Gråbrødrenes hovedvirke var at få evangeliet ud blandt folk, og de brugte ofte effektfulde virkemidler som processioner,

mekaniske dukker og helgenbiler for at skaffe opmærksomhed og vinde gehør. Derudover udøvede de socialt arbejde, praktiserede mange håndværk og udmærkede sig ved boglige studier. Mange klostre fik derved ofte samlet sig betydelige bogsamlinger (fig. 12).

Ordenen var delt op i en række ordensprovinser, hvor den nordiske blev betegnet "Dacia". Denne var igen delt op i en række kredse, såkaldte kustodier. Klostret i Kalundborg hørte til kusto-

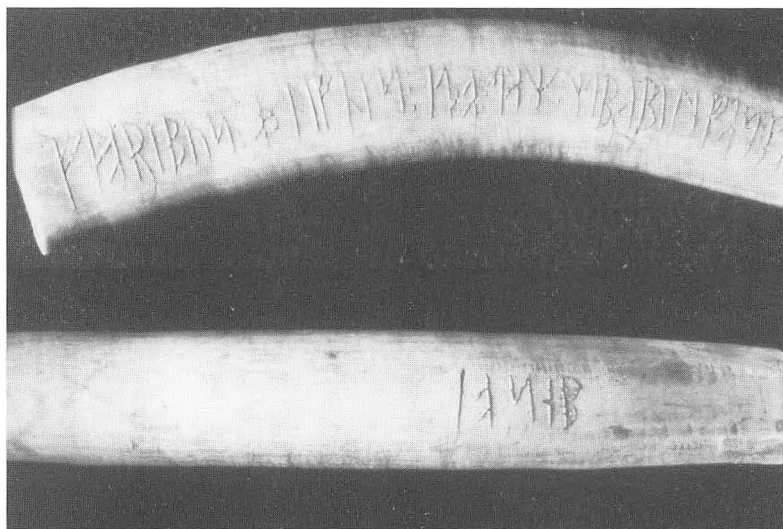

Fig. 12. Runeinskriftion på hjortetak fra begyndelsen af 1300-årene. Runestaven er fundet i Højbyen i et middelalderligt lag med affald. Inskriftionen lyder: "Der er et vidunderligt kar for blomster og grene", der er første del af et latinsk ordsprog eller en gåde fra 1300-årene. På den anden side står navnet "Josef", måske runeristerens navnetræk. Risteren beherskede både latin og runer temmelig godt. Måske står vi med et kasseret skrivestykke fra en latinkyndig fra klostret. Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet.

diet Roskilde. En gang årligt mødtes lederne for de enkelte kustodier og forstanderne for klostrene, de såkaldte gardianere, ved provincialkapitel for at foretage udnævnelser, træffe bestemmelser om fælles anliggender, forfremmelser, optagelser m.m. Klosteret i Kalundborg var i 1279 for første gang vært for et sådant provincialkapitel, og ved den lejlighed indviede Roskildebispen den færdigbyggede kirke. Det var en stor begivenhed, når et kloster stod for et provincialkapitel. Mange mennesker strømmede til for at følge de kirkelige handlinger - formentlig også lokket af, at paven som regel gav aflad til alle,

der mødte op. I Kalundborg blev der siden hen afholdt provincialkapitel i 1323, 1359, 1379, 1413 og 1524. De mange fremmede i byen må ved disse lejligheder have sat deres præg på den lille middelalderby.

I 1400-årene benyttede også kongemagten sig flere gange af klostrets fredhellige område til at afholde retterting eller føre forhandlinger enten inde i selve klosteret eller på kirkegården "under Linden".

Den hellige Frans havde vist megen omsorg for de ulykkelige ofre for spedalskheden, og franciskanerne fulgte siden dette op med pleje af de spedalske. Sped-

alskhedshospitalet i Kalundborg, Sct. Jørgensgården, der lå ved Nederbyens østlige indfaldsvej, har sandsynligvis været tilknyttet gråbrødreklosteret. Hospitalet er nævnt første gang i 1292. Det fik senere tildelt paveleg aflad, hvor de ordensgejstlige i Kalundborg (her kan der kun være tale om gråbrødrene) blev udpeget til at være skriftefædre for de mange troende (Andersen 1992, Jørgensen m.fl. 1996). Der er ved flere lejligheder fundet skeletdele og bygningsrester, hvor denne stiftelse i sin tid lå på Sct. Jørgensbjerg i Kalundborg.¹

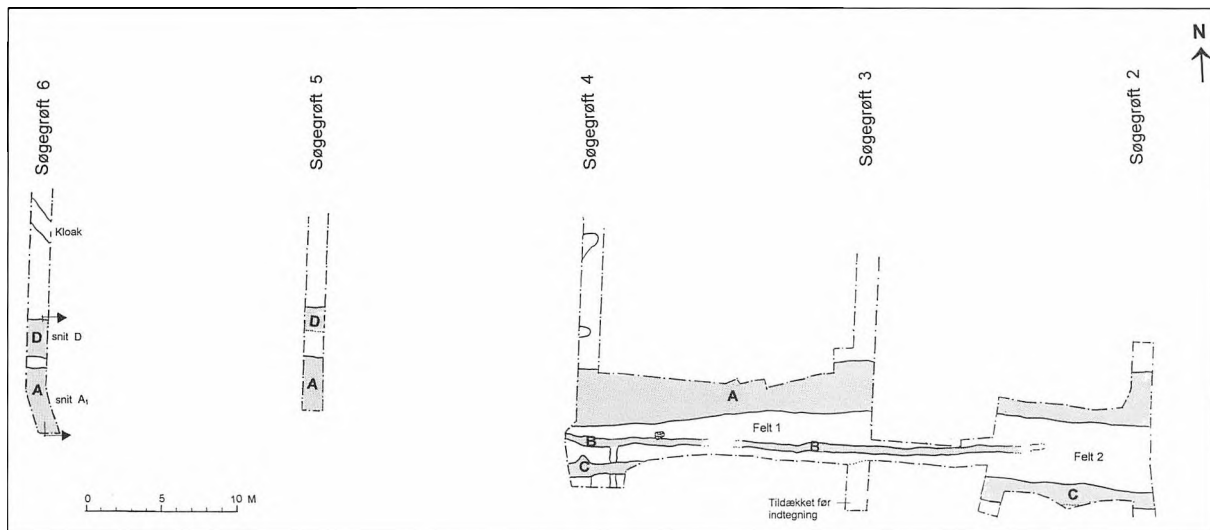

Fig. 13. Plantegning over søgegrøfter og felter med anlægssporene A, B, C og D.

Et befæstet kloster?

Kalundborg gennemgik i 1300-tallet store forandringer. Byen var pantsat flere gange, men i 1344 fik Valdemar Atterdag herredømmet over den strategisk vigtige by efter to forgæves erobningsforsøg, og han tog derefter initiativ til at udbygge byens befæstning. Det betød, at bybanken, i dag kaldet Højbyen, og slottet o. 1360 blev forstærket af ringmure med tårne, rondeller og indre vægtergange. Sidstnævnte er i et enkelt tilfælde dendrokronologisk dateret til 1356 (Hertz 1990). I 1361 fik Valdemar Atterdag pavens tilladelse til at flytte klostret. Kongen ønskede ikke alene at flytte konventet i Kalundborg, men også de der lå i Aalborg og Helsingborg, fordi de lå for tæt på fæstningerne. De kunne alt for let besættes af en fjende og anvendes som skydeskjul og dække ved belejring.

Således var der i Kalundborg mindre end 50 m fra klostrets mure og hen til voldgrav og bymur. Pavens tilladelse var som nævnt forbundet med den betingelse, at kongen skulle give klostret ny jord at bygge på. Det blev imidlertid liggende på dets oprindelige plads lige uden for befæstningen og slottet. Resultatet af nyere arkæologiske under-

søgelser antyder, at kongen i stedet fandt en alternativ løsning på problemet.

I 1997 gennemførte Kalundborg og Omegns Museum udgravninger nordligt i Klosterparken, fordi der forelå planer om at udvide det nuværende rådhus.² Ca. 100 m nordvest for klostret blev der i 5 søgegrøfter og et par mindre udgravningsfelter konstateret spor efter fire parallelt forløbende grøfter, kaldet A, B, C og D (fig. 13). Grøft A strakte sig i øst/vestlig retning og blev konstateret flere steder over en strækning af 90 m. Den var 2 m dyb, godt 3 m bred og i fylden lå mørtelklumper og en større mængde tegl, bl.a. munkesten. Muldlaget omkring voldgraven var tillige præget af store mængder tegl og mørtelklumper. Denne grøft tolkes ud fra dybde og tværsnit som en voldgrav, som yderligere synes at have været suppleret med grøft D. Denne var dog af lidt mere beskedne dimensioner. Den havde skrå sider og flad bund, målte ca. 3 m i bredden, 1,5 m i dybden og var fyldt med en del tegl, trækul, mørtel og knogler (fig. 14). Grøften C blev konstateret over en strækning på 40 m. Den målte 1-2 m i bredden, var 60 cm dyb og havde en fyld af gulbrunt, leret sand iblandet teglfragmenter. Den tolkes ud fra dimensionerne

som en fundamentsgrøft til en mur, muligvis opført i sammenhæng med voldgravene A og D. Grøft B tolkes ligeledes som fundamentsgrøft til en mur. De forholdsvist beskedne dimensioner på 30-50 cm i bredden og 20 cm i dybden gør, at denne næppe har haft nogen forsvarsmæssig betydning.

Der forekom ingen daterende fund i forbindelse med grøfterne, men inspireret af de skriftlige kilder er det fristende at postulere følgende handlingsforløb:

1: I forbindelse med opførelsen af klostret opfører munkene en mur uden om klostrets område for at markere dets udstrækning. Grøft B kan være funderingsgrøft til en sådan klostermur.

2: Valdemar Atterdag indtager i 1344 Kalundborg og udbygger i tiden omkring 1360 byens befæstning. Han får i 1361 på visse betingelser pavens tilladelse til at flytte klostret.

3: Kongen kan ikke acceptere de pavelige betingelser og vælger i stedet at befæste klostret med voldgrave (grøfterne A og D), samt en forsvarsmur (grøft C) til supplement eller vel rettere som afløsning for den almindelige klostermur (fundamentsgrøft C).

Det kan være svært at sige, hvorfor Atterdag ikke benyttede sig af pavens tilladelse, måske var betingelserne uacceptable for kongen. Når han imidlertid gennemførte så omfattende udbygninger af Kalundborgs befæstning, så har det givetvis ikke kostet ham de store overvejelser at beordre denne befæstning udvidet til også at omfatte klosterområdet, såfremt han så en fordel i at takle problemet på denne måde. Hvorvidt det samme har været tilfældet i Aalborg og Helsingborg er ikke afklaret.

Den arkæologiske undersøgelse i Kalundborg havde karakter af prøvegravning. Det er heldigvis stadig muligt at be-

afkræfte undersøgelsens resultater ved fremtidige udgravninger i parkområdet.

Klostrets endeligt

Gråbrødrene eller franciskanerne skulle ifølge Frans af Assisi's forordninger leve af at samle ind og modtage gaver, ganske som mange velgørende foreninger og institutioner gør det i vor tid. Deres kald var at leve i fattigdom og uden at de, eller deres orden, var jordbesiddere. Dengang som nu kan der være langt fra idealer og til virkelighed, og det førte i tidens løb til mange stridigheder mellem slappere og strammere inden for ordenen.

Gaver i form af penge kunne munkene umiddelbart omsætte til byggeri, køb af udstyr m.m. Værre stod det til med den jord, som klostrene fik foræret, for de måtte ikke eje fast ejendom. Dette princip fastholdt klostret i Kalundborg ikke særlig strengt.

Munkene i Kalundborg hørte nemlig til konventualerne eller de glade brødre, der ikke tog det så bogstaveligt med fattigdom og den strenge klosterdisciplin. Til gengæld plejede de gerne venlige kontakter med befolkningen, lagde vægt på smukke gudstjenester og et livsbekræftende kulturliv. Først sent, og som det sidste tilbageværende konventuale gråbrødrekloster på

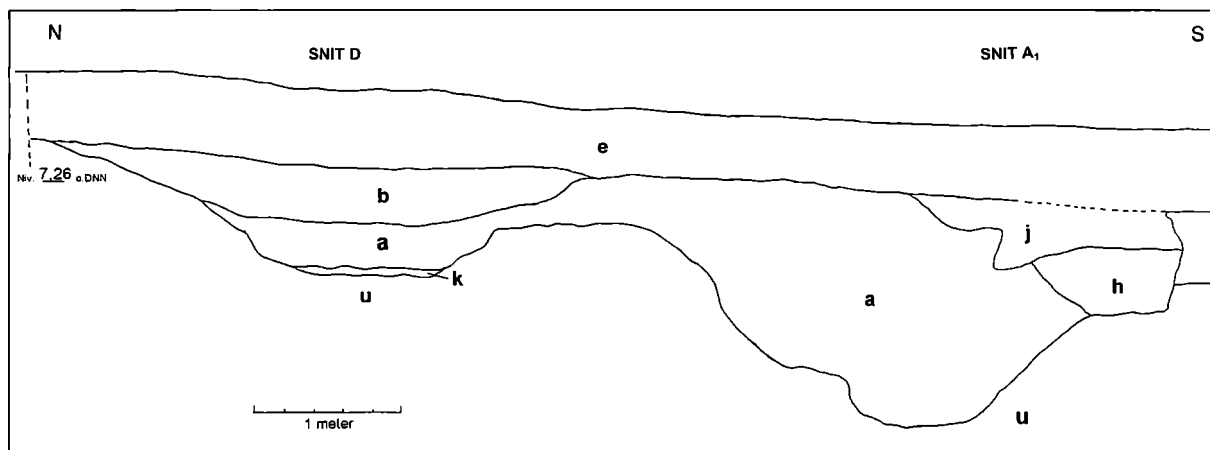

Fig. 14. Profilsnit af anlæg A og D. Fulden var: e= muldlag; b= gulbrun/mørk brun leret sand med spredte teglfragmenter og mørtelstykker; a= gulbrun/mørk brun leret sand med spredte teglfragmenter; k= rallag i bunden af a; j og h= forstyrrelser med nedgravet affald; u= undergrund, gul/lys gulbrun sandet ler.

Øerne overhovedet, blev munkeordenen i Kalundborg reformert af strammerne, også kaldet observanter, og de forbudte ejendomme solgt fra. Det skete i 1518³, og køberen var kongen, Christian II (fig. 15 og 16) (Andersen 1992).

De umådelige rigdomme, som især tiggermunkeordenen fik samlet i løbet af middelalderen, blev en større og større torn i øjnene på omgivelserne, ikke mindst kongemagten. Så selv om paven i 1519 stadfæstede observanternes sejr, varede glæ-

den og freden ikke længe. I Danmark blev denne stramning fejret med et provincialkapitel i 1524 netop i Kalundborg, men denne gang deltog kun danske ordensbrødre. På grund af de politiske stridigheder i de nordiske lande, f.eks. blodbadet i Stockholm i 1520, identificerede nordmændene og svenskerne de igangværende stramninger af klosterlivet med dansk imperialisme (Andersen 1992).

Christian II var på det tidspunkt gået i landflygtighed, og det blev efterfølgeren Frederik I,

der i 1526 ophævede den katolske kirke- og retsorden i landet. Klostrene mistede derved blandt andet deres retsværn og stod magtesløse over for kongens dispositioner. Frederik II lokkede tillige de præster og munke, der konverterede til den lutherske tro, med lempelige vilkår i form af bedre lønninger og mulighed for at gifte sig.

Fig. 15. Dokumentet, der beseglede ejendomshandlen mellem klosteret og Christian II. Konventets segl hænger som nr. 1 fra venstre. Foto: Rigsarkivet.

Fig. 16. Konventets segl i aftryk. Motivet er en gejstlig person foran et alter. Indskriften lyder: "S(igillum) fr(atrum) minorum Kalendeborg", hvilket betyder: "Segl for de små brødre i Kalundborg". Foto: Rigsarkivet.

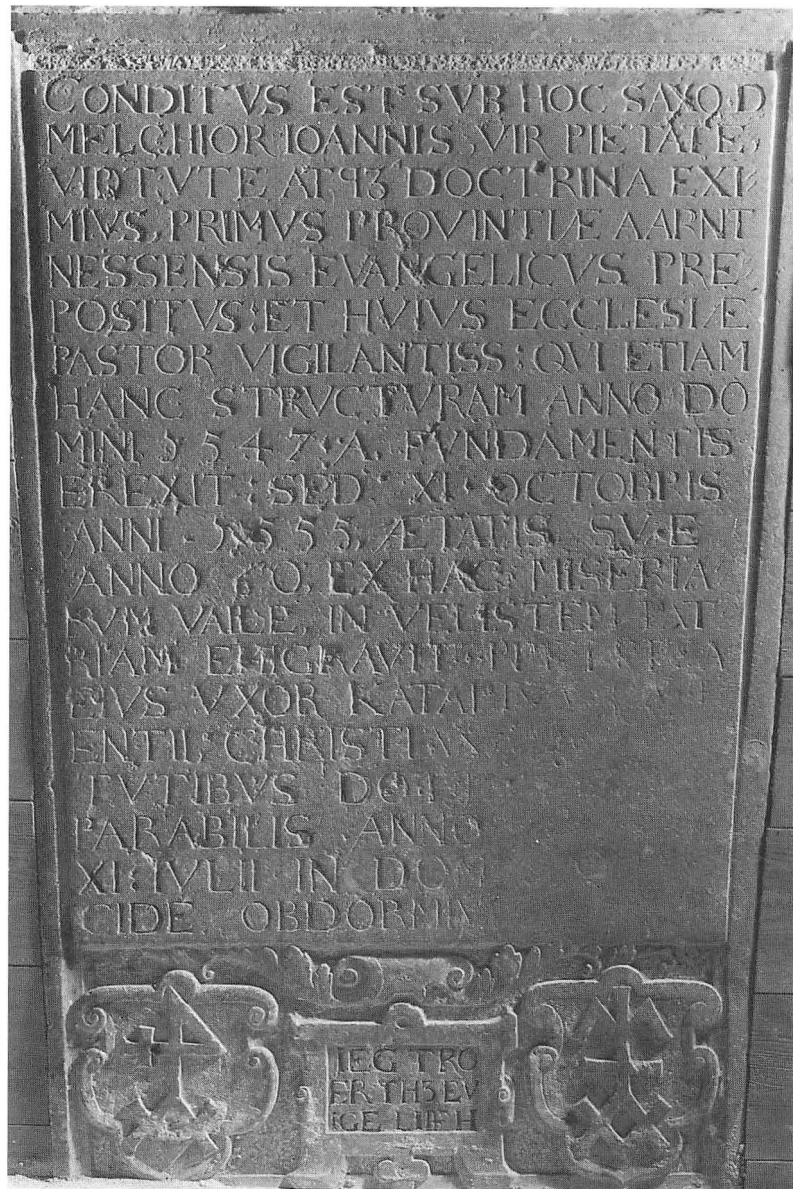

Fig. 17. Gråbrødreklostrets leder Melchior Jensen blev den første lutherske præst i Kalundborg. Hans gravsten kan endnu ses i Raklev kirke ca. 6 km nord for Kalundborg. Foto: Nationalmuseet.

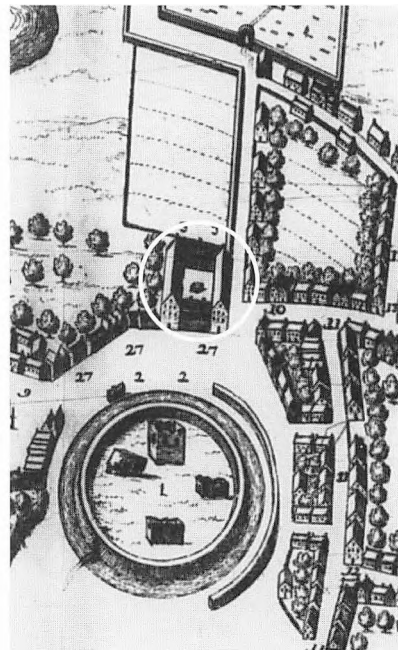
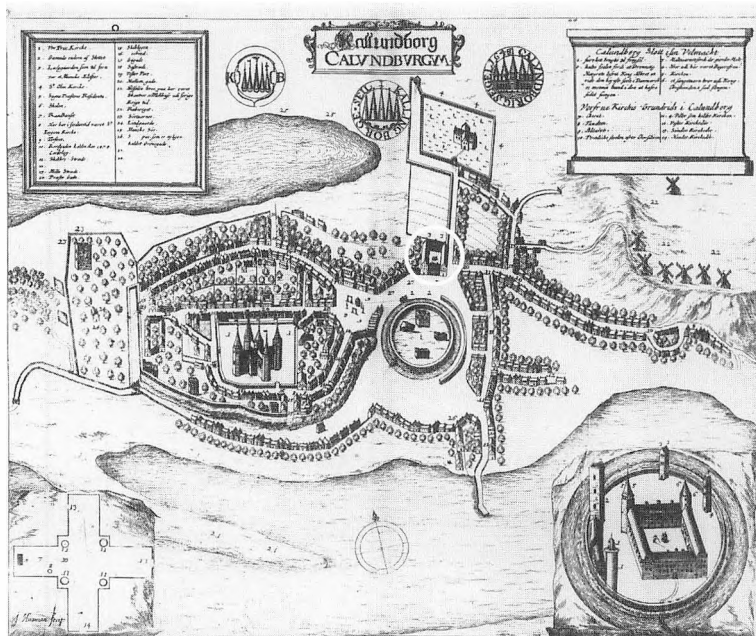

Fig. 18. Peder Hansen Resens kort over Kalundborg 1677. Klosters bygninger, der var ombygget til ladegård, ses i udsnit til højre. Selve slottet var sprængt i luften af svenskerne i 1659-60. Foto: Det kongelige Bibliotek.

I Kalundborg blev klostrets undergang en stiltfærdig affære. Lederen, Melchior Jensen gjorde kun ringe modstand, da slotsfogeden i 1532 indtog klostret. Med til historien hører, at Melchior Jensen (fig. 17) blev den første lutherske præst i byen efterfulgt af sønnen, Jesper. Klosters bygninger blev inddraget som avlsbygninger for det landbrug, som blev drevet direkte fra slottet (fig. 18). Denne verdsliggørelse fik Christian II dagligt for

øje, da han i sine sidste 10 leveår fra 1539-49 i en mild form for husarrest opholdt sig som fange på Kalundborg Slot (fig. 19).

Klosterbygningerne blev senere som de fleste andre steder i landet revet ned. I 1751-52 opførte Chr. Lerche en ny hovedbygning til Ladegården delvist hen over dét sted, hvor gråbrødemunkene gennem 300 år virkede og døde. Ruinerne og levnene af forgangne tiders så rige klosterliv ligger i dag godt

gemt under bygninger, asfalt, parkeringspladser og haveanlæg: "sic transit gloria mundi" - således forgår verdens herlighed. Kun arkæologiske undersøgelser vil fremover kunne fravriste stedet yderligere oplysninger, og som i nævnte tilfælde nogle gange med overraskende tolkninger til følge.

Fig. 19. Christian II omkring 1526. Portrættet er malet af den hollandske kunstner Jan Gossaert, tre år efter kongen var fordrevet fra Danmark og otte år efter, at han handlede med munke i Kalundborg. Foto: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

Litteratur

Andersen, J.N. 1992: Franciskanerklostret. I Nyberg, T. og Riis Th. (red.) *Kalundborgs Historie*. Bind 4. Specialartikler, bilag, noter og registre. Kalundborg Kommune 1992.

Hertz, J. 1990: Kalundborg, "Danmarks Carcassonne". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. Nationalmuseet.

Holleufer, L. & Stoklund, M. 1985: Runegåde. *Skalk*, nr. 3. Højbjerg.

Jørgensen, M.L.; Johannsen, H.; Vedsø, M. 1996: *Danmarks Kirker*. Kalundborg. Holbæk Amt. Udgivet af Nationalmuseet.

Lindbæk, J. 1914: *De danske Franciskanerklostre*. København.

Løjtnant, B. 1996: Den forsømte kulturbotanik. *Kaskelot*, nr. 110, april 1996.

Olsen, O. 1996: De danske middelalderklostres arkæologi. *Hikuin* 23.

Plathe, S.F. 1999: Franciskansk ikonografi: Horsens klosterkirke. *Billeder i middelalderen. Kalkmalerier og Altertavler*. Odense Universitetsforlag.

Noter

1: udgravningsnotat af 16. marts 1984 ved Lisbeth Pedersen, Kalundborg og Omegns Museum.

2: Kalundborg og Omegns Museum j. nr. 5/ 97 ved Niels Hartmann. Undersøgelserne blev finansieret af Kalundborg kommune.

3: Rigsarkivet, Kongehusets og rigets arkiv, C6 adkomstbreve, pk. 20, 9.4.1518.

4: alle tekniske tegninger til artiklen er udført af Meiken Rasmussen, Kalundborg og Omegns Museum. Else Rasmussen, Nationalmuseets billedafdeling for middelalder og renæssance og Sissel Plathe, Danmarks Kirker takkes for deres hjælp med at tilvejebringe illustrationer til artiklen.

Borren og Næsholm - to eksempler på dansk borgbyggeri

Af Nils Engberg, Nationalmuseet, Danmarks Middelalder og Renæssance

I Højby sogn i Odsherred har vi kendskab til to middelalderlige borganlæg, Borren og Næsholm, der i dag ligger som ruiner og i nutidens terminologi betegnes som voldsteder. Ved at se på voldstederne, deres indbyrdes placering og beliggenhed i sognet, skal der i det følgende føjes nuancer til de kendte forestillinger om borgbyggeriet herhjemme og om borgbyggerne. Særlig fokus bliver lagt på det forhold, at der synes at have eksisteret borgbyggeri i 1. halvdel af 1100-årene, der kan betegnes som privat. Dvs. befæstede anlæg til beskyttelse af en stormand, hans familie og husstand. Vigtigt er det også, at borgene som en del af større ejendomsbesiddelser har været omfattet af den livlige ejendomshandel, som har karakteriseret middelalderen.

I Danmark kender vi til op i mod 1000 borgruiner og voldsteder. Om langt de fleste ved vi så godt som ingenting. Dateringen er usikker, og de skriftlige kilder omtaler dem ikke. Der har været arkæologiske undersøgel-

ser i lidt mere end 50 af anlæggene. I 1800-årene blev foretaget udgravninger i flere af de nationale monumenter, og legendariske er de undersøgelser, som blev forestået af den meget historie- og arkæologiinteresserede Kong Frederik VII, der bl.a. ved hjælp af udkommanderede soldater og dynamit fik udgravet adskillige af vore fortidsminder' (fig. 1). Interessen fra museumsfolk har i 1.

halvdel af dette århundrede stadig samlet sig om arkæologiske undersøgelser i de kendte borganlæg. Fra den her behandlede periode drejer det sig bl.a. om rigsfæstningerne: Vordingborg, Københavns slot, Kalundborg og Søborg. Udgravningerne bragte meget nyt til borgforskningen og har gjort flere af anlæggene til skattede nationale symboler, men i dag kunne vi godt ønske, at mere var blevet efterladt til

Fig 1. Frederik VII under udgravning i september 1857. Nationalmuseet.

senere undersøgelser. De arkæologiske metoder var ikke så udviklede som i dag, hvilket i flere tilfælde betyder, at tolkninger må drages i tvivl, fordi de enkelte faser i anlæggene og deres dateringer er uklare.

Det er nødvendigt at fremhæve Vilhelm la Cour, som afgørende kom til at præge borgforskningen helt op til 1970'erne med hans systematiske behandling af borganlæggene, hvor både historiske og arkæologiske kilder blev inddraget. Han er også den, der har udgravet Næsholm og dele af Borren, og han er hovedarkitekten bag den typologisering af de danske voldsteder, hvor de fra historiske efterretninger veloplyste anlæg er blevet opdelt i grupper efter deres ejerforhold, udseende og datering - en datering, som ofte bunder i en sammenligning med udenlandske, formodede forbilleder. De anonyme anlæg er derefter blevet typebestemt ved at sammenholde dem med de "kendte"². Den typologiske metode har været vigtig for at systematisere og skabe overblik over voldstederne, men de nyere udgravninger med bedre dateringsmetoder stiller alvorlige spørgsmål til stegen ved resultaterne¹.

Fra 1950'erne og frem til 1980'erne har det navnlig været

Hans Stiesdal, som har været initiativtager til udgravninger i de voldsteder, der idag er de synlige rester efter privatborgene. Forskellige typer er blevet udvalgt for netop at efterprøve holdbarheden af den ovennævnte typologi¹. De formodede tidlige motter (høje, keglestubformede banker) har særlig været under lup. Eriksvolde ved Maribo er en sådan borg (fig. 2). Den består af 2 centrale banker, ikke store nok til at rumme andet end et tårn eller hus. Anlægget er blevet anset for at være en af de typiske "dobbelt-motter" og efter den almindelige antagelse om mot-

ternes funktionstid henregnet til 1100-årene og bl.a. pga. navnet knyttet til den danske konge Erik Emune. Man har antaget at borgen har tjent som rigsfæstning til beskyttelse mod venderne på den tid. Ved udgravninger i 1977 blev taget prøver af brostolper i anlægget, prøver som med stor sikkerhed kan dateres til begyndelsen af 1340'erne⁵. Der er bl.a. med denne vigtige undersøgelse sået alvorlig tvivl om værdien af typologiseringen af voldstederne. Denne tvivl skærpes yderligere af andre af Hans Stiesdals undersøgelser i motteanlæg.

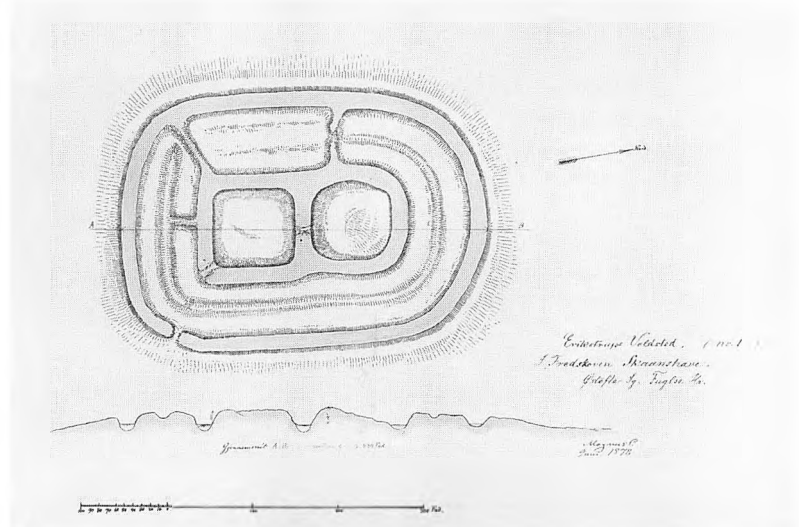

Fig 2. Skitseopmåling i plan og snit af Eriksvolde på Lolland. Magnus Petersen, juni 1878. Nationalmuseet.

Lindshøj på Fyn og Kærsgård i Jylland har også måttet henføres til 1300-årene. Det har ført Hans Stiesdal og andre til den konklusion, at i Danmark har hverken konge eller stormænd i 1000-årene benyttet sig af den form for motteformet befæstning, som man har kendt fra besøg hos sine slægtninge i Normandiet.

Siden midten af dette århundrede er kun få voldsteder blevet udgravet i sin helhed. Næsholm er et af dem, Solvig i Sønderjylland et andet og som det nyeste Egholm syd for Ålborg⁶. Her er i alle 3 tilfælde tale om voldsteder fra perioden efter 1250. Her udover er der foretaget arkæologiske udgravninger i ca. 45 voldsteder siden midten af århundredet. Det drejer sig om undersøgelser, hvor ofte kun en ganske lille del af voldstedet er blevet udgravet. Årsagen er i de fleste tilfælde en fysisk trussel mod anlægget i form af bygge- og anlægsarbejder, råstofudvinding eller landbrugsmæssig drift. Hensigten har enten været at finde den nøjagtige beliggenhed og vurdere bevaringstilstanden med henblik på en fremtidig fredning, eller at nå at redde de sidste oplysninger om voldstedets konstruktion, bebyggelse og datering.

Hos de danske forskere, som siden midten af dette århundre-

de har fremlagt synteser om opførelsen og udviklingen af de danske borge og voldsteder, har der været en klar bevidsthed om det usikre grundlag typologiseringen hvilede på. Med dette forbehold har der - med et citat af Hans Stiesdal - været enighed om grundsynspunktet: *borgbyggeriet, der iværksættes i 1000-1100- og det meste af 1200-årene, er officielt et led i landets forsvar, udført af kongen eller af kongemagten nærtstående stormænd. Disse borge findes ofte strategisk placeret, hovedsagelig ved kyster, overfartssteder eller centralt på øer*⁷. Dog åbner både Hans Stiesdal og Niels-Knud Liebgott, som i 1989 har samlet sine synspunkter i bogen "Dansk middelalderarkæologi", alligevel for muligheden af, at enkelte af de private borganlæg er ældre end midten af 1200-årene. Rikke Agnete Olsen giver følgende forklaring på, hvordan det var muligt i valdemarstiden at opretholde freden indenlands: *De krigshandlinger, der ikke kunne undgås, fandt sted i åben mark som styrkeprøver mellem de skiftende og rivaliserende koalitioner, der opererede på højt socialt plan..... Hvis det ikke havde været tilfældet, ville der have ligget kongelige borge rundt om i landet, ikke bare ved kyster og grænser, og der ville have været adskillige private*

*anlæg. De kongelige besiddelser lå spredt i alle landsdelene og kunne administreres fra ubefæstede kongsgårde, ligesom stormændene bestyrede deres gods fra gårde uden fæstningsværker.*⁸

I midten af 1200-årene opstod en ny situation. Valdemarernes stærke kongemagt blev afløst af sønnernes rivalisering og førte fra 1240 og frem til midten af 1300-årene til en meget ustabil periode med tilbagevendende borgerkrig. Situationen blev med den kongeløse tid fra 1330'erne, hvor landet var pantsat til holstenske grever, helt uholdbar for de involverede stormænd. Behovet for i den situation at beskytte sig selv, sin familie og husstand er baggrunden for langt de fleste af vores voldsteder. Ved de arkæologiske undersøgelser, hvor det er lykkedes at datere anlægget, bekræftes en datering til borgerkrigsperioden, med hovedvægten på de senere årtier, indtil det lykkes Valdemar Atterdag i løbet af 1340-50'erne igen at samle riget og skabe en stærk kongemagt. Denne situation bliver endnu tydeligere under efterfølgeren, Dronning Margrethe, hvor lov og orden igen for alvor vandt frem i Danmark, og der derfor ikke længere var behov for de voldomkransede stormandsboliger. Men det var selvfølgelig

vanskeligt at afgøre, om det var en situation, der ville være ved, så mange beholdt deres borganlæg. Sådanne borge vil altid udgøre en mulig trussel mod den indre fred, og Margrethe besluttede i 1396 at gøre noget ved problemet. Hun forbød ganske enkelt ved lov opførelsen af nye borge og henstillede kraftigt, at man gjorde dem der var ubrugelige. *Item - efterdi der er umåde liden ret sket af de fæster, som nu er bygte, da forbyder vi nu nogen flere fæster eller barfredede at bygges på det, at landet skal theskyndere koffres (bringes i orden) og komme til fred og ret og skel, end det har været til nu, og vi forbyder fogder og embedsmænd at tillade nogen at bygge fæstning eller barfred. Loven synes at være blevet efterlevet.* For det første fordi kongemagten kunne sætte magt bag, men også fordi de ofte ret primitive borganlæg ikke længere kan have tilfredsstillt stormændenes ændrede livsstil, hvor renæssancens idealer var ved at vinde indpas.

Vi skal nu se nærmere på, om en undersøgelse af de befæstede anlæg i et lokalsamfund, kan føje aspekter til udviklingen i det danske borgbyggeri. Eksemplet er som nævnt Højby sogn i Odsherred og de to voldsteder, Borren og Næsholm (fig. 3).

Voldstedet Borren ligger på en

halvø, der fra nordsiden strækker sig ud i Højby sø (fig. 4). Søen havde dengang høj vandstand og halvøen har været ca. 15.000 m² stor og kun landfast på et ganske lille stykke. Søen har naturligt ved halvøens rod dannet fladvandede indskæringer fra både øst og vest, hvilket man forsvarsmæssigt har udnyttet som "voldgrav" ved syd for at opføre en 180 m lang mur og anbringe et porttårn ved det naturlige overgangssted.

Muren er blevet undersøgt af

Nationalmuseet ved to mindre arkæologiske udgravninger, dels i 1911-12 af C.M. Smidt, dels i 1953 af Vilhelm la Cour.⁹ Til fundament for den 3,2m brede mur er benyttet kampesten og samme materiale er benyttet ved opførelsen af selve muren. Denne er bygget som en kassemur, hvor murkærnen består af mindre sten pakket i store mængder mørtel. Ved begge skalmure er brugt sten, der enten naturligt har haft en flad side eller har fået en sådan ved kløvning

BORREVANG HØJBY SOGN ODS HERRED HOLBÆK AMT. FORSØG PÅ GENFREMSTILLING AF TERRAINET MED DE NU UDTØRREDE SØER, EFTER GENERALSTABENS MÅLEBORDSBLAD (G 10. HØJBY. MÅLESTOKSFORHOLD 1:20000)

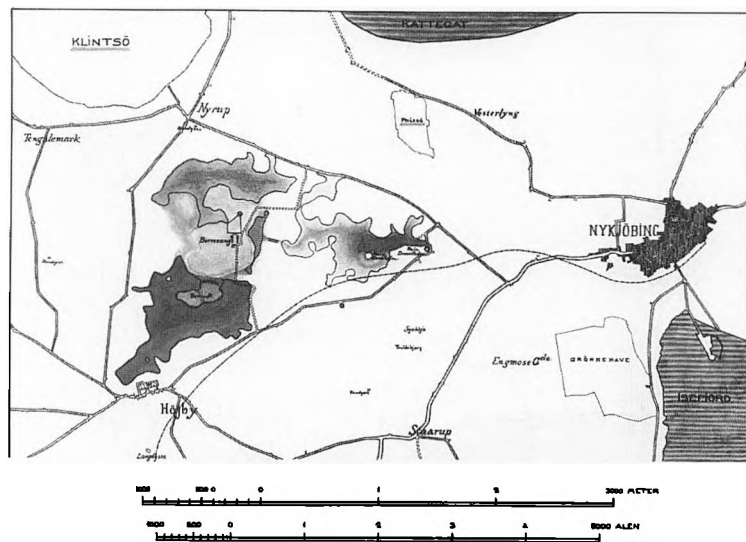

Fig 3. Rekonstruktion af Højby-Nykøbing området foretaget af arkitekt C.M.Smidt i 1911. Nationalmuseet.

(fig. 5). Begge udgravere er enige om, at mørtel og murteknik er af en "primitiv" type, som ikke kan være yngre end 1. halvdel af 12. århundrede.

Voldstedet består foruden den lange spærremur også af et rundt tårn. Det er placeret på halvøens højeste punkt og blev arkæologisk undersøgt i 1953. Forud for opførelsen af tårnet havde man skabt en lille kunstig lerhøj på 2,5 m. Herpå er tårnet anbragt. Fundament, murkærne og skalmur var ganske som ved spærremuren og "der kan ingen

tvivl herske om, at disse to led i borganlægget er samtidige".¹⁰ Tårnet på Borren har en forholdsvis beskedne murtykkelse på 2,7 m og kan næppe have været højere end 2 - 3 stokværk. Det cirkulære tårn har en ydre diameter på 14,5 m og en indre på 8,8 m, hvilket sidste giver et ganske stort indre grundareal på 60,8 m². Rigeligt til at sandsynliggøre, at tårnet har været benyttet til beboelse. Der findes i Danmark fra samme tid kun et enkelt sammenligneligt anlæg, nemlig det også internationalt

kendte Bastruptårn. Men udenværkerne til Bastruptårnet er kun sporadisk kendt, og anlægget kan ikke umiddelbart hjælpe ved tolkningen af Borren.

Ved udgravningen i 1953 blev en voldgrav vest for tårnet erkendt. I 1992 er den blevet arkæologisk undersøgt. Voldgraven har været vandfyldt og har haft en bredde på 12 m og en dybde på ca. 3 m. Den har skåret omtrent halvdelen af halvøens areal fra, hvilket klart har forbedret mulighederne for borgens forsvar. Ved udgravningen i 1992 er på voldstedet desuden lokaliseret en brolagt vej, en lille "havn" med stensat mole og de sidste rester - i form af stolpehuller - af bygninger.

Ved de ældre udgravninger lykkedes det ikke at finde daterende genstande. I 1992 er den arkæologiske undersøgelse blevet kombineret med en metaldektoraftsøgning på det overpløjede voldsted og genstande herfra og fra selve udgravningen giver et ganske godt billede af borgens funktionsperiode. Der er både keramik og metalgenstande fra 1100-årene, men intet fra vikingetid og tiden efter ca. 1200. Set i historiens lys har borgen kun haft en kort funktionsperiode begyndende i 1. halvdel af 1100-årene og strækkende sig op mod slutningen af århundredet.

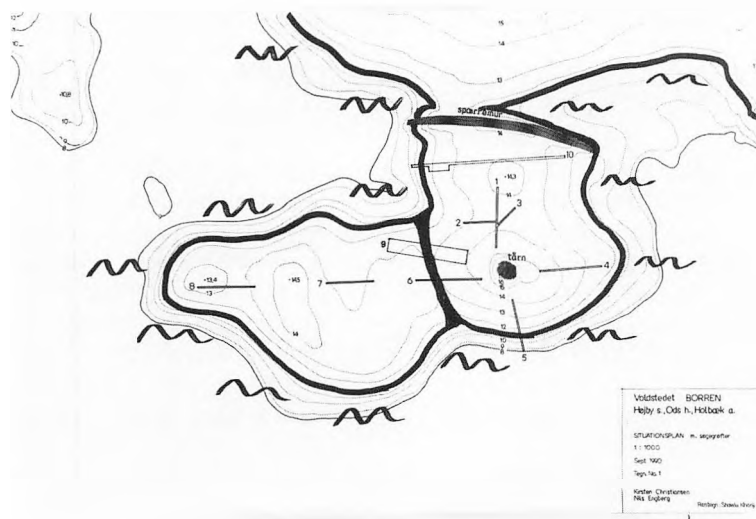

Fig 4. Plan over Borren med angivelse af samtlige arkæologiske udgravningsfelter fra undersøgelserne 1990-92. Ligeledes spærremur, tårn, voldgrav og vandstanden i borgens funktionsperiode.

Fig 5. Parti af spærremurens sydside. Foto C.M. Smidt 1911.

Foruden anlæg og fund fra borgens tid er der på voldstedet fundet rester af huse og keramik fra romersk jernalder. Det har sammen med stedets udformning og beliggenhed fået Vilhelm la Cour til - givetvis med rette - at foreslå, at Borren i århundrederne efter Kristus' fødsel har været en befæstet "bebyggelse". Der er derfor tale om delvis genbrug, da stedet igen i begyndelsen af 1100-årene befæstes og forstærkes ved opførelsen af spærremur, tårn og den voldgrav, der har formindsket borgens areal, så det må formodes at have stået i et rimeligt forhold til borgens forsvarsstyrke.

Det andet voldsted i Højby sogn er Næsholm, et af de få borganlæg i Danmark, som er blevet udgravet i sin helhed (fig. 6). Vilhelm la Cour stod for udgravningerne, der med nogle ufrivillige pauser kom til at strække sig over 22 år, fra 1935-57. Undersøgelsen blev af udgraveren selv på forbilledlig vis publiceret i 1961, og kun de vigtigste elementer skal derfor berøres her."

Også borgen Næsholm er anlagt på en halvø. Ikke i Højby sø men i den næved liggende Næsholm sø. Man har ved Næsholm valgt en traditionel løsning og afskåret den yderste

spids med en kraftig grav (fig. 7). Fyldet fra graven er brugt til at planere borgbanken, og der har ikke - som heller ikke ved Borren - været voldanlæg i forbindelse med borgen. Den planerede borgbanke er ca. 1.800 m² stor, dvs. den har kun omkring en fjerdedel af Borrens størrelse og har dermed været væsentlig lettere at forsvare. Adgangen til borgen er foregået via en 50 m lang træbro bygget over en fladvandet del af søen.

Foruden beliggenheden har Næsholm også lighedspunkter med Borren, når vi ser på forsvarselementerne. Mangelen på volde er allerede nævnt, og de er også begge uden ringmur eller palisader. Ved Næsholm blev ellers lokaliseret pæle langs borgbankens fod, men deres funktion har udelukkende været at holde på den påførte jordfyld. Det egentlige forsvar har begge steder været tårnet. Tydeligst fornemmer man det på Næsholm, hvor det klart dominerer den mindre borgbanke. Tårnet på Næsholm er kvadratisk, måler 10 x 10 m og har en murtykkelse på 3,3 m. Det efterlader det indre af tårnet med et grundareal på bare 11,5 m², for småt til at vi med rimelighed kan formode, at det har været i daglig brug som bolig for borgherren. Det har som så mange andre af

Fig 6. Næsholm i den nu tørlagte sø. I forgrunden afløseren, hovedgården Nygård/Drøsselholm. Foto Hans Stiesdal 1961.

de danske borgtårne primært skullet bruges, når fjenden stod for døren.

Borgherren har boet i et mindre, delvis teglstensbygget hus opført på en del af borgbanken, som var blevet udskilt fra resten ved en 4 m bred og 2 m dyb grav. De øvrige hustomter, bl.a. ét med kælder og bageovn, tolkes som borgens økonomibygninger og giver sammen med fundene af dyreknogler og landbrugsredskaber billedet af ... *den rene, ubesmykkede hverdag...som nok har ligget over den almindelige bondes, men betydelig under, hvad man kunde vente at finde, hvor samfundets virkeligt store færdedes.*¹²

Fra de arkæologiske udgravninger af Næsholm foreligger et stort og varieret genstandsmateriale, som også indeholder 302 mønter. De 140 har kunnet tidsbestemmes og falder indenfor perioden 1241 - 1332, hvor de danske, kongelige udmøntninger stoppede for først at blive genoptaget på dronning Margrethes initiativ i 1397. På denne baggrund daterede Vilhelm la Cour Næsholm til perioden ca. 1240-1340, og tolkede anlægget som en kongelig fogedborg. Ved en fornyet undersøgelse af træværk fra borgen er det lykkedes at bestemme det præcise årstal for borgens opførelse til

1278¹³ (fig. 8). Det bringer borgen tidsmæssigt op i den periode i danmarkshistorien, hvor det er alment accepteret, at privatborgene blev bygget. Det er en mulighed, at Jacob Karlsen af Ranislægten kan knyttes til Næsholms sidste periode, og sammenholdt med den nye datering af borgens opførelse og anlæggets hele beskedne fremtoning med svage forsvarsværker, almindelige bygninger osv. er dette baggrunden for her at fremlægge en nytolkning af Næsholm som privatborg.

Når udviklingen af borgbyggeriet i Højby sogn skal beskrives og søges forklaret, må vi begynde med at se på landsbyen Højby og i særlig grad de arealer, som omgiver kirken. De ældste dele af stenkirken dateres traditionelt til 2. Halvdel af 1100-årene, men arkæologiske udgravninger inde i kirken har vist, at der før stenkirken blev opført må have stået en trækirke. Stenkirkenes mure havde forstyrret ældre begravelse.¹⁴ Ved at sammenholde oplysningen om en ældre trækirke med forholdene omkring kirken, som den fremgår af det ældste kort over byen (fig. 9), får man fornemmelsen af en ældgammel matrikulering, der rummer både kirke og præstegård, men har sine aner helt tilbage til byens grund-

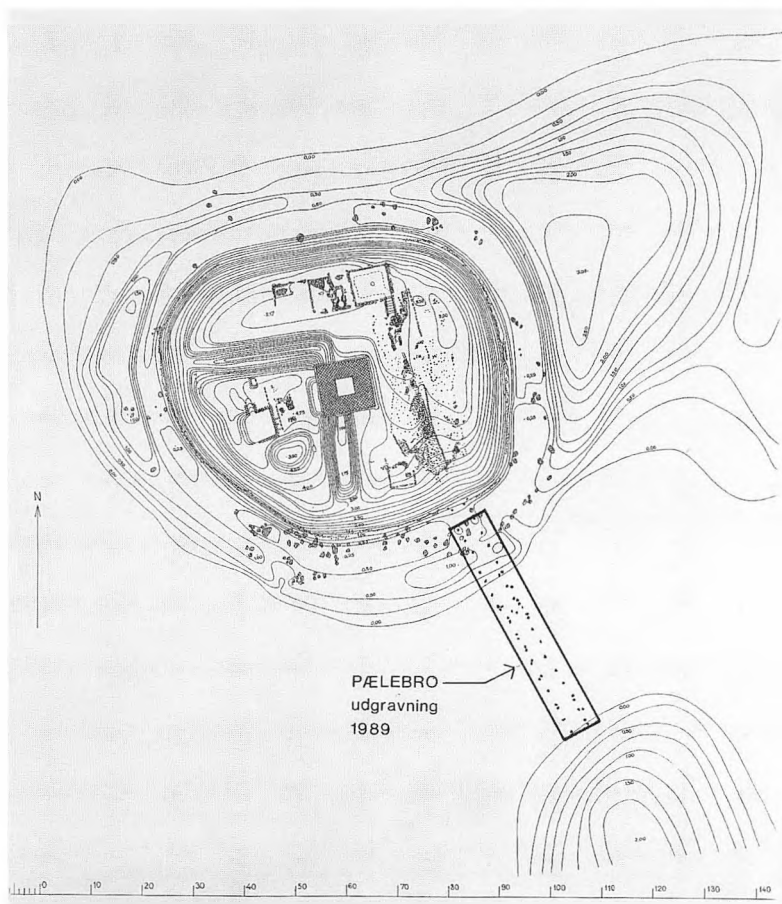

Fig 7. Koteopmåling af Næsholm med særlig markering af pælebroen, hvoraf dele i 1989 blev arkæologisk genudgravet. Nationalmuseet.

læggelse, hvor matr. Nr. 1 kan have været stormandsgården. Det er ren hypotese i Højbys tilfælde, men en situation som arkæologisk er blevet bekræftet ved Lisbjerg kirke vest for Århus.

Hegn og huse fra en 1000-tals gård omkranser kirken, og også her er der fundet spor af en trækirke, der tidsmæssigt må høre sammen med gården.¹⁵ Det er første - og indtil videre eneste

- sikre eksempel på en fysisk sammenhæng mellem stormandsgård og kirke, en situation der kendes fra Island og Grønland og som antages også her hjemme at være den almindelige ved overgangen til den kristne tro. I Højby må denne sammenhæng blive et gæt, og det er også et gæt, at det er denne stormandsfamilie, som engang i 1. halvdel af 1100-årene flytter over på den anden side af Højby sø og befæster et næs der. Genstande og murværk daterer opførelsen af borgen til den tid, og det er naturligt at sætte borgen i forbindelse med de interne danske magtkampe der foregår efter mordet på Knud Lavard i 1131 og frem til Valdemar d. Store bliver enekonge i 1157.

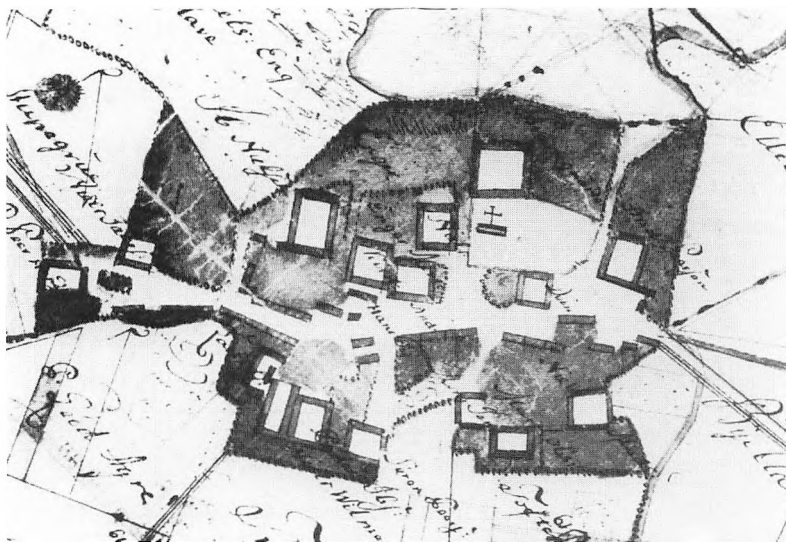
Borren har kun været benyttet som borganlæg i 1100-årene. Måske kun en kortere årrække indenfor perioden 1131-1157, måske længere, men før år 1200 var stedet igen forladt. Da Næsholm først bliver opført i 1278, kan der ikke være tale om, at stormandsfamilien er flyttet fra den ene borg til den anden. Stormandsfamilien er sandsynligvis flyttet tilbage til Højby, da freden og den stærke kongemagt er blevet en realitet med valdemarernes kongedømme. Da kongemagten igen svækkes af interne tronstridigheder fra

Fig 8. Næsholm. Bropartiet fritlagt ved udgravning i 1952. Prøver til dendrokronologisk bestemmelse blev udtaget ved genudgravning i 1989. Foto John Hartmann.

midten af 1200-årene, kan kongen ikke længere garantere den indre fred, og stormændene begynder for alvor at bygge borger. Næsholm var en af dem. Næsholm var arealmæssigt mindre end Borren, men den var vanskeligere tilgængelig og alt i alt lettere at forsvare. Alligevel kan man ikke beskrive den som

Fig 9. Ældste matrikelkort over Højby (1786). Kirke og præstegård udgør her en enhed, som kan være et relikvium og en meget gammel situation, hvor matriklen viser tilbage til stormandsgårdens hustofte. Kort- og Matrikelstyrelsen.

et stærkt forsvarsanlæg. Tårnet og det omgivende vand udgjorde forsvaret. Vilhelm la Cour har selv beskrevet det sådan: *...de fortifikatoriske bestanddele indskrænker sig til et stærkt stentårn, et par spærregrave, medens resten består af bygninger, der ikke har nogen som helst borgmæssig karakter, men bedst kunde tænkes at ligge på en af tidens kongsgårde eller almindelige storgårde.*¹⁶

I de skriftlige kilder omtales der ikke noget om en erobring af Næsholm, men de arkæologiske undersøgelser viste, at sådan har det forholdt sig. Vilh. La Cour antager uden tvivl med rette, at det er sket engang i 1340'erne, da Valdemar Atterdag samlede

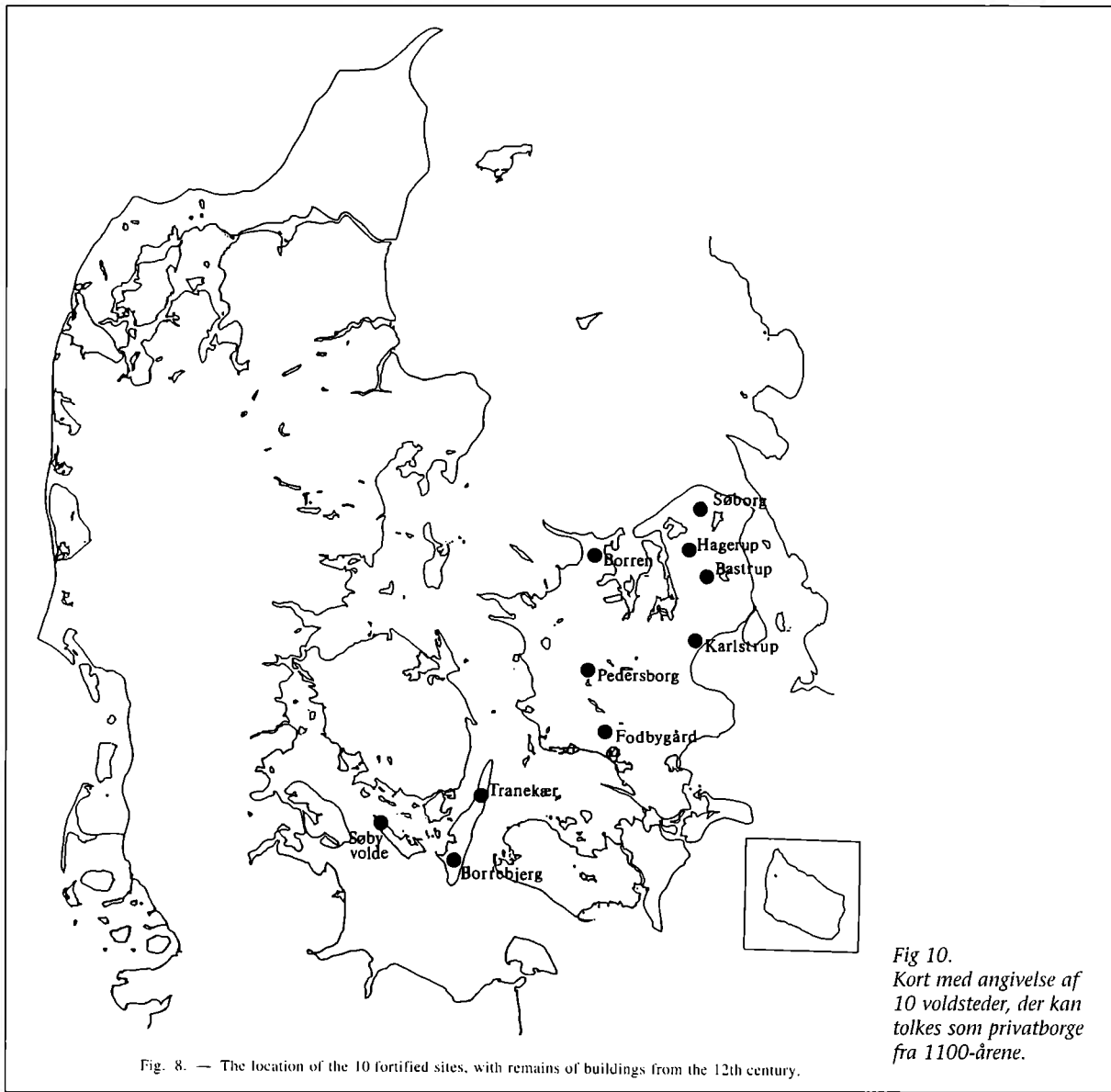

Fig. 8. — The location of the 10 fortified sites, with remains of buildings from the 12th century.

Fig 10.
Kort med angivelse af
10 voldsteder, der kan
tolkes som privatborge
fra 1100-årene.

landet med såvel fredelige som mere håndfaste midler.

I 1355 hører vi om et sted ved navn Nygård. Nygård ligger tæt ved Næsholm og allerede Vilh. La Cour antog, at Nygård lå på det sted, hvor borgen havde sin mølle og ladegård. I 1355 blev et dokument udfærdiget og bevidnet på Nygård af 8 personer. Dokumentet omhandler pantsætning af ejendom i andre dele af landet.¹⁷ Hverken indholdet eller personerne som optræder antyder, at kongen eller en kongelig foged tog del. Men i 1401 optræder Nygård som kongelig ejendom, og det har fået bl.a. Vilh. La Cour til at foretage den tilbageslutning, at så måtte Næsholm også ca. 50 år tidligere have været en kongelig borg. Det er efter min mening for usikkert. Nygård har stort set ikke været arkæologisk undersøgt, og herfra kan nye informationer måske hentes. Indtil da må situationen beskrives sådan, at Nygård fra at være på private hænder i 1355 er blevet erhvervet af kongen i 1401. Der er uden tvivl en sammenhæng mellem Nygård og Næsholm, men indtil nyt kildegrundlag frembringes må det være, at de begge fra 1278 til i hvert fald 1355 var ejet af den samme stormand.

Til slut skal Borren drages frem endnu engang, fordi den

her er blevet fremstillet som en stormandsborg fra 1100-årene. Andre borge kan tolkes på lignende måde¹⁸ (fig. 10). De her fremhævede er alle af de ansvarlige arkæologer bestemt til at være fra 1100-årene, så Borren står ikke alene. Husene på voldstederne ser ikke ud til at have adskilt sig væsentligt fra den form for bebyggelse, vi kender fra ubefæstede stormandsgårde i nærheden af kirkerne. Aspektet understreges, fordi det antyder, at grunden til at nogle fandt det nødvendigt at lave forsvarsværker om deres gård ikke var et udtryk for social selvhævdelse, som vi med herregårdene kender det fra en senere tid, men fordi de simpelthen have brug for at kunne forsvare sig. Det er også fremført, at det må være foregået i perioden 1131-1157, hvor der var intern kamp om kongemagten, og hvor nogle lokale stormænd har indgået i alliancer med kongsemnerne. Alliancer, som vi ved kunne skifte hurtigt. 1100-årenes private borganlæg er langt sjældnere end 1300-årenes, men Højby sogn har én i hver kategori.

Artiklen er en lettere bearbejdet oversættelse af originalteksten: Borren and Næsholm: two examples of Danish castle-building, trykt i det internationale fagskrift: Chateau Gaillard, XVI,

1994, Actes du colloque international tenu à Luxembourg, (Luxembourg), 1992.

Publications du Centre de Recherches Archéologiques Médiévales, Université de Caen.

Litteratur.

Niels Bonde: Eriksvolde - en dendrokronologisk datering. I Nationalmuseets Arbejdsmark 1979

Vilhelm la Cour: Bastrup stenhus. I Fra Frederiksborg amt, årbog 1953, s. 23-25

Vilhelm la Cour & Hans Stiesdal: Danske Voldsteder I, Thisted Amt. 1957

Vilhelm la Cour: Næsholm. 1961

Vilhelm la Cour: Om studiet af vore danske voldsteder. I Historisk Tidsskrift, 12. Rk., 1. Bind, 2. Hefte. 1968

Nils Engberg: Danske privatborge før 1250? I hikuin 19. 1992A

Nils Engberg: Næsholms datering - dendrokronologisk eller numismatisk? Brugerens dilemma. I hikuin 19. 1992B

Nils Engberg: Den mystiske Borrebakke. I "alle tiders Ods herred" 1993.

Nils Engberg: Borren and Næsholm: two examples of Danish castle-building. I Chateau Gaillard XVI. 1994

Johannes Hertz: The excavations at Solvig. I Chateau Gaillard VI. 1973

Connie Jantzen & Jan Kock: Mosens fæstningsværker. I Skalk 1988, nr. 1

Jens Jeppesen & Hans Jørgen Madsen: Trækirke og stormands-hal i Lisbjerg. I KUML 1995-96 (1997)

Niels-Knud Liebgott: Dansk Middelalder Arkæologi, 1989

Rikke Agnete Olsen: Borge i Danmark. 1996

Karen Lykkegaard Poulsen: Eriksvolde - et uafsluttet fæstningsværk? I hikuin 19. 1992

Hans Stiesdal: Voldsted. I Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bind 20. 1956-78

Hans Stiesdal: Types of public and private fortifications in Denmark. I Danish Medieval History. New Currents. 1981

Noter.

1: la Cour 1968

2: la Cour & Stiesdal 1957

3: For litteraturhenvisninger se R.A. Olsen 1996

4: Stiesdal 1981

5: Bonde 1979 og Løkkegaard 1992

6: la Cour 1961, Hertz 1973, Jantzen & Kock 1988

7: Stiesdal 1956-78, kolonne 233

8: R.A. Olsen 1996, s. 42-43

9: la Cour 1953, s. 23-25

10: la Cour 1953, s. 24

11: la Cour 1961

12: la Cour 1961, s. 311

13: Engberg 1992B, s. 81

14: Beretning v. Olaf Olsen i Nationalmuseets Historisk-Ty-pografiske arkiv

15: Jeppesen & Madsen 1997

16: la Cour 1961, s. 306

17: Diplomatarium Danicum, 3 rk., vol. 4, 188-90. Brev nr. 250 af 6 juni 1355

18: Engberg 1992A

Byggeskik i Odsherred i Middelalder og Renæssance.

Af Henriette Rensbro.

Byggeskikken i Odsherred

I Nyere Tid (d.v.s. 17- og 1800-tallet) havde Odsherred sin helt egen byggeskik hvad angår bondegårdenes bindingsværkskonstruktioner. Men her det også forholdt sig sådan tidligere? Adskilte odsherredbøndernes bygninger sig også fra bygningerne på det øvrige Sjælland i Middelalder og Renæssance? Og hvorledes var bygningerne konstrueret?

I et forsøg på at besvare spørgsmålene sammenholder jeg i denne artikel resultaterne af to forskellige undersøgelser vedrørende byggeskik på landet. Den ene er Grith Lerches knap 30 år gamle undersøgelse af sidebåndskonstruktionens udvikling og udbredelse i Nyere Tid. Den anden er min egen undersøgelse af arkæologisk udgravede bygninger på landet i Østdanmark i Middelalder og Renæssance¹. Det er ikke muligt at foretage en direkte sammenligning af de to undersøgelses resultater, men tilsammen kan de danne grundlag for overvejelser om byggetek-

nikken på landet i Odsherred i Middelalderen og Renæssancen.

Bindingsværk er ikke bare bindingsværk

Der hersker i al almindelighed en del misforståelser og forvirring vedrørende begrebet "bin-

dingsværk" og da det er centralt for forståelsen af Middelalderens byggeteknikker, er det på sin plads at definere, hvad det er.

Den følgende definition er udarbejdet i forbindelse med en undersøgelse af arkæologisk udgravede landbygninger fra Mid-

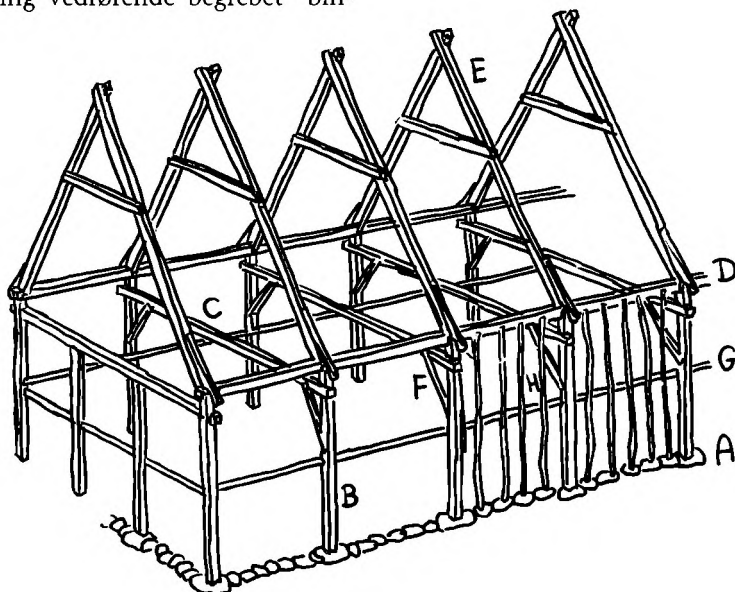

Fig. 1. Bindingsværk af østdansk type.

A: stensylde, B: tagbærende vægstolpe, C: tværbjælke, D: tagrem, E: tagspær, F: skråbånd, G: indvendigt sidebånd, H: støjler. Tegning: HR frit efter Lerche s. 180.

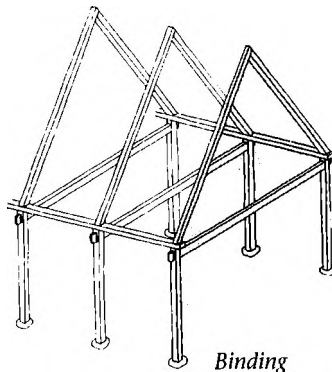
delalder og Renæssance, og bygger på litteratur om Nyere Tids bygninger. Bygningselementernes placering vises på fig. 1.

Ordet "bindingsværk" henviser til en bygnings bærende konstruktion. Det er derfor forkert at kalde lerklinede vægge for "bindingsværk", idet ordet så bruges om bygningers vægfyldingsmateriale, hvilket i princippet intet har med konstruktionen at gøre. Bindingsværksbygninger tilhører typen af konstruktioner, som har en træramme som det bærende element. I modsætning til f.eks. senere tids grundmurede huse og de nordskandinaviske bjælkehytter, hvor vægfyldingen i sig selv er det tagbærende element. Det er dog ikke alle bygninger med trærammer, som kan kaldes bindingsværk. Følgende konstruktive elementer definerer en bindingsværksbygning²:

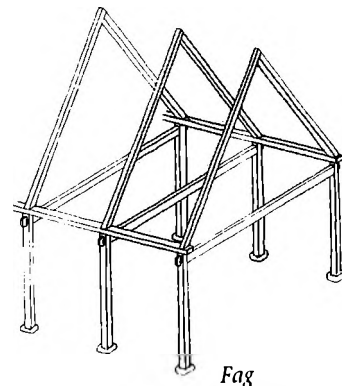
- bygningen er 1-skibet. D.v.s. at de tagbærende stolper står i ydervæggene, således at der ikke er indvendige fritstående stolper.

- konstruktionen består af bindinger, d.v.s. moduler bestående af et stolpepar (én i hver langvæg), som er forbundet af en tværbjælke og hvorpå et tagspær hviler. Bindingerne står på tværs af bygningens længderetning. I længderetningen er bindingerne forbundet af såkaldte "tagremme" eller "højremme", én i hver

side, hvilende på vægstolperne. Disse kan også være forbundet af sidebånd. Stolpeparret i en binding står altid lige overfor hinanden, idet de jo er forbundet af tværbjælke og tagspær.

Binding

Fag

skibede højrembygninger fra Nyere Tid falder udenfor definitionen af bindingsværk, ligesom en stor del af de arkæologisk udgravede bygninger fra Middelalder og Renæssance gør det.

Når det drejer sig om Nyere Tids bygninger er mange uenige med mig i denne stramme definition af, hvad bindingsværk er. Det skyldes bl.a. at de forskellige bygningstyper har nærmet sig hinanden i Nyere Tid, således at næsten alle har bindinger (de fleste med tagspær) og en regelmæssig faginddeling. Men for at kunne bruge konstruktionstyperne som sammenligningsmateriale for ældre, arkæologisk udgravede bygninger må typernes absolut væsentligste elementer, oprindelige særtræk og deres udseende i grundplan udskilles fra hinanden. Og her spiller den tagbærende konstruktion og stolpernes placering de vigtigste roller.

Denne form for modulbyggeri giver fleksible bygninger, som nemt kan forkortes, forlænges og flyttes efter behov. Afstanden mellem to bindinger kaldes et fag. En bygnings fag kan enten være af samme bredde i hele bygningens længde eller de kan være uregelmæssige. I Nyere Tid havde de fleste bygninger - bindingsværk eller ej - en regelmæssig faginddeling. En bindingsværksbygning kan have vægfyldning af lerklining, vandrette bulplanker af træ, teglsten, soltørrede sten eller andet. Og den kan stå på syld eller nedgravede fundament eller have jordgravede stolper.

2-skibede sulebygninger og 3-

Byggeteknik på landet i Østdanmark 1200-1650.

Min undersøgelse af byggeteknik på landet i Østdanmark 1200-1650, som jeg her refererer til, bygger på oplysninger om 163 bygninger fra Sjælland og øerne, Skåne og Halland³. De er alle arkæologisk udgravet. Heraf følger, at kun grundplanerne kendes i mere eller mindre detaljeret grad, mens vægfyldingsmaterialet sjældent har efterladt spor.

Teorier om tagkonstruktionerne er derfor gætværk baseret på grundplanerne. Det samme gælder for overvejelser om, hvorvidt det var sidebånd eller løsholte som forbandt stolperne. Oplysninger om bygningerne stammer for de flestes vedkommende fra en rundrejse til østdanske og sydsvenske museer i 1996. Der er desværre ingen bygninger fra Odsherred, da der ikke her er foretaget udgravninger af bygninger med denne datering.

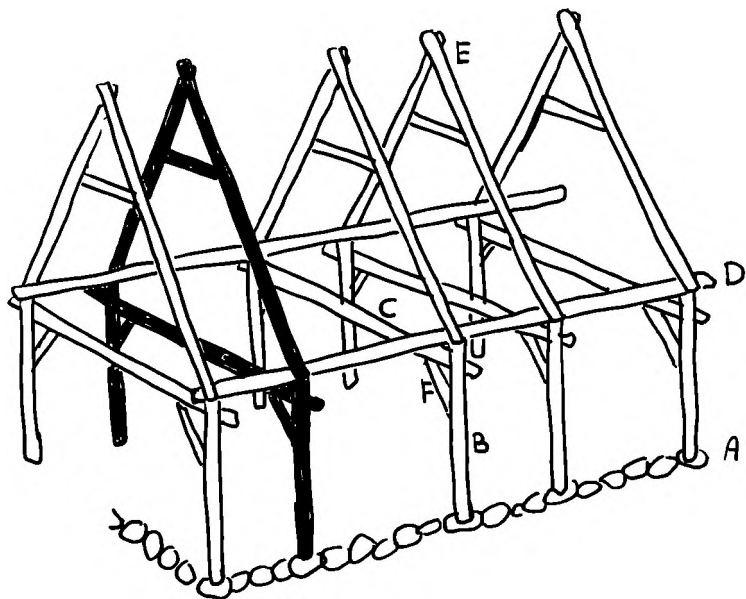

Fig. 2. Protobindingsværk.
A: stensyld, B: tagbærende vægstolpe, C: tværbjælke, D: tagrem, E: tagspær. Taget er forslået som spærkonstruktion, men raftetage er også mulige. Der er ikke taget stilling til vægudfyldning. Med sort vises en "binding" bestående af stolpepar, tværbjælke, skråbånd og tagspær. Tegning: HR

Middelalderens bygningstyper opstod i den eksperimenterende tid i Yngre Jernalder og Ældre Middelalder, samtidig med grubehuse og trelleborghuse. De fleste typer forsvandt i Østdanmark før år 1200, hvorefter der kun eksisterede to hovedtyper af bygningskonstruktioner, som begge var 1-skibede⁴. De to hovedtyper er:

- Protobindingsværk der er kendetegnet ved parvis tagbærende (væg) stolper, hvilket indikerer en eller anden form for binding mellem stolpeparrene på tværs af bygningen (d.v.s. modulbyggeri). Når det ikke tør foreslås, at der er tale om "rigtigt" bindingsværk, er det fordi de hertil hørende tagspær ikke kan påvises arkæologisk. Protobindingsværket er med sine bindinger en stabil konstruktion, som egner sig til at stå på syldsten⁵. Der er en tidsmæssig sammenhæng mellem udbredelsen af syld og protobindingsværk. Begge dele blev mere og mere almindeligt gennem Middelalderen og Renæssancen. Hustypen har sine aner i midtskibet i de 3-skibede jernalderhuse og sine efterkommere i Nyere tids bindingsværk. Se fig.2.

- 1-skibede tagremsbygninger er kendetegnet ved, at de tagbærende (væg) stolper står på to (næsten altid parallelle rækker),

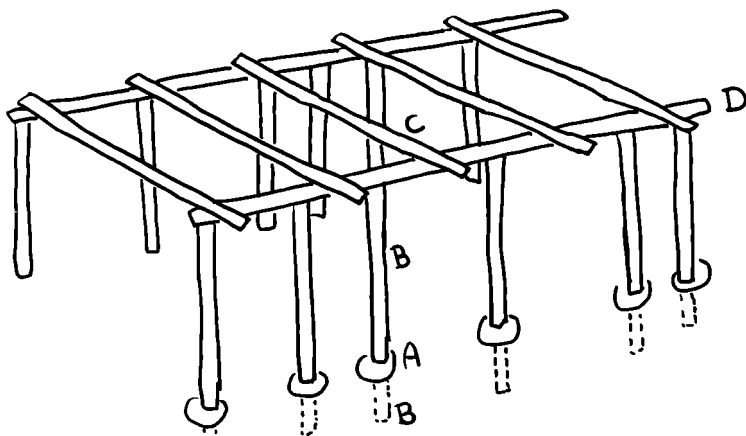

Fig. 3. 1-skibet tagremskonstruktion

A: Stolpehul, B: tagbærende stolpe, C: tværbjælke, D: tagrem. Der er ikke taget stilling til tagkonstruktion og vægudfylding: Tegning: HR

men ikke overfor hinanden to og to, hvorfor det må være tagremmene og ikke stolperne, som er forbundet på tværs af bygningen. Den tekniske grundidé er helt anderledes end bindinger. Hustypen er mindre stabil og egner sig derfor bedst hvor fundamentet udgøres af jordgravede stolper. Denne byggeteknik var en nyskabelse i Sen Vikingetid/Ældre Middelalder og uddøde i takt med at syldfundamentet blev mere og mere enerådende. Således holdt man længst fast i jordgravede stolper og 1-skibede tagremsbygninger i det skovrige Skåne. Sandsynligvis har denne type bygninger kunnet opføres af bønderne selv, i

modsætning til protobindingsværket, som må have krævet erfarne tømrere. Se fig. 3.

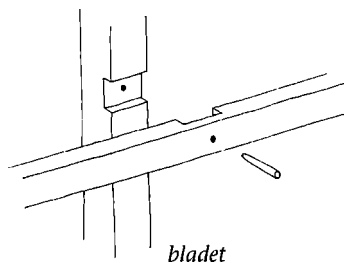
Hvorvidt man kan konstatere tilstedeværelsen af parvise bærende (væg)stolper eller ej, er altså nøglen til forståelse af Middelalderens østdanske hustyper. Forskningen har ikke tidligere skelnet mellem de to meget forskellige byggeteknikker. De middelalderlige landbygningers konstruktioner er hidtil forbigået i tavshed eller fejlagtigt beskrevet som "middelalderligt bindingsværk" eller "primitivt bindingsværk". Begreberne "protobindingsværk" og "1-skibet tagremsbygning" er opfundet i forbindelse med ovennævnte undersøgelse.

Indvendigt sidebånd i 17. og 18. århundrede

Grith Lerches artikel om sidebåndskonstruktioner på Sjælland bygger på besigtigelse af mere end 1000 eksisterende gårde og bygninger, på detailundersøgelser af to gårde i Højby sogn og på Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser og andet arkivmateriale. I artiklen nævnes ikke, hvorvidt bygningernes tagbærende stolper er parvise eller ej og en definition af begrebet "bindingsværk" forekommer ikke. Det skyldes efter al sandsynlighed, at undersøgelsens bygninger alle er fra Nyere Tid og efter den 1-skibede tagremsbygningens funktionsperiode er slut. Alle bygningerne står på syld, har parvise stolper, er konstrueret med bindinger og er 1-skibede og derfor drejer interessen sig om variationer inden for disse rammer.

I Nyere Tid var bindingsværk med indvendigt sidebånd den almindelige omend ikke den eneste byggeteknik i brug i Ods herred. Bygninger med sidebåndskonstruktion er kendetegnet ved, at en vægs tagbærende stolper (på inder- eller ydersiden) er forbundet af en vandret planke eller brædt, som rækker over flere fag (se fig.1). For bygninger med indvendigt side-

bånd gælder desuden at tømmeret er bladet sammen. D.v.s. at i sammenføjningerne lægges tømmerstykkerne ind i hinan-

den, halvt i halvt, v.h.a. udskæringer i tømmerstokkenes sider. I de bindingsværkskonstruktioner, som ikke er sidebåndskonstruktioner, er der i stedet for sidebåndet løsholte, som kun rækker ét fag fra stolpe til stolpe og tømmerets sammenføjninger er tappet sammen. D.v.s. at der i det ene tømmerstykke udskæres en tap, som tappes ind i et tilsvarende hul i det andet tømmerstykke. Bygninger med udvendigt sidebånd er ofte både bladete og tappet.

Lerches konklusioner vedrørende sidebåndskonstruktionens udvikling og udbredelse på Sjælland er i korte træk, at af de konstruktionstyper, der er kendt i Nyere Tid, er det indvendige sidebånd med bladede sammenføjninger den ældste, næstældst er det udvendige sidebånd og yngst er løsholtbygningerne

med tappede sammenføjninger. Jo ældre bygninger desto kraftigere tømmer og jo mere uregelmæssighed i fagbredderne.

Odsherred bliver et reliktområde

Før 1700 var sidebåndskonstruktioner sandsynligvis udbredt på hele Sjælland og brugt af alle sociale lag, men allerede i 1750 var det indvendige sidebånd

kun almindeligt i brug i Odsherred og det udvendige sidebånd i Nordøst- og Midtsjælland. Grænsen mod den løsholt-dominerede sydlige halvdel af Sjælland løb i en linje fra Kalundborg til Amager (se fig.4). Syd herfor benyttedes sidebånd kun i lavstatusbygninger. Odsherred blev i 18. århundrede således et reliktområde for en tidligere langt mere udbredt byggeteknik. En af de primære

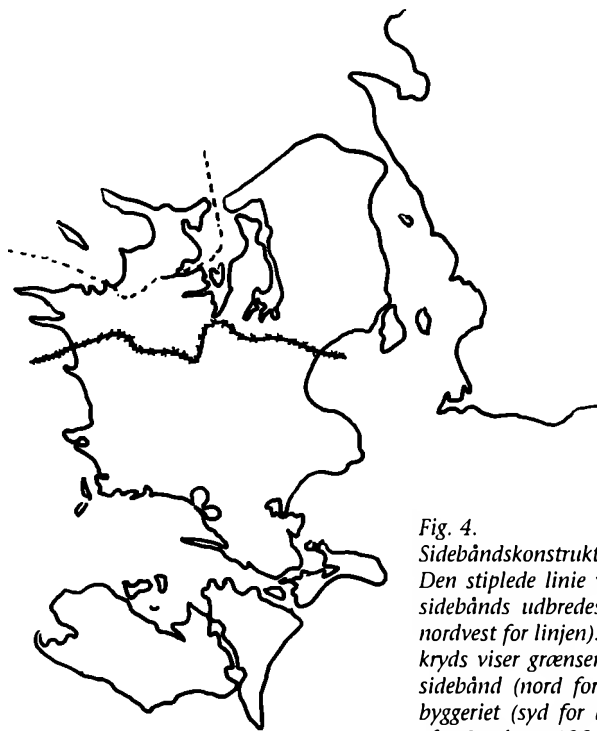

Fig. 4.
Sidebåndskonstruktioner i Nyere Tid
Den stiplede linie viser det indvendige sidebånds udbredelsesområde (nord og nordvest for linjen). Linjen med de små kryds viser grænsen mellem udvendigt sidebånd (nord for linjen) og løsholtbyggeriet (syd for linjen). Tegning frit efter Lerche s. 195

I Odsherred var bindingsværket i 17- og 1800-tallet almindeligvis med indvendigt sidebånd og bladede bjælker. Her ses et hus i Hørve. 1925. (Fra Neubert m.fl.: "Gamle sjællandske bondehuse". 1975)

årsager til denne udvikling er sandsynligvis, at Odsherred i 1700-tallet overgik til at være et udkantsområde. Det skyldtes bl.a. 1600-tallets Svenskekrige, som set med byggetekniske øjne for det meste af Sjælland betød, at bondegårdene efter nedbrænding blev genopbygget i den nye løsholteknik. I Odsherred resulterede krigen i dårlig økonomi hvilket betød, at der ikke var råd til håndværkere og

tømmer i gammelkendte dimensioner⁶. Sidebåndskonstruktionen med dens muligheder for uregelmæssige fag har sandsynligvis været nemmere at bygge for bønderne selv, end den nye byggeteknik med løsholte. Og hermed er det spinkle sidebåndsbindingværk, som Odsherred er kendt for, forklaret som et 1700-tals fænomen, som ikke rækker tilbage i tid.

Bygningskonstruktioner i Odsherred fra Middelalder og Renæssance

Der er ingen stående bondegårdsbygninger fra denne periode i Odsherred. Undersøgelser af byggeskik må derfor foretages som arkæologiske udgravninger af hustomter og sådanne er endnu ikke foretaget. Det er sjældent museerne som vælger, hvor der skal udgraves. Det gør nybyggeri, vejanlæg, nedpløjning og andre "truende" aktiviteter. Men Odsherreds Museum er for tiden (efteråret 1999) i gang med en forskningsudgravning i Stubberup, hvor en bebyggelse bl.a. med fund fra Ældre Middelalder bliver undersøgt. Måske dukker her de første dele af en middelalderlig landbebyggelse i Odsherred op og forhåbentlig vil de blive fulgt af flere bebyggelser⁷.

Der er dog grænser for, hvad en arkæologisk undersøgelse kan oplyse om en bygningskonstruktion. Almindeligvis afslører en udgravning kun en bygnings aller nederste dele, f.eks. stolpehuller eller syld og sommetider også gulve. Træværk er sjældent bevaret, bortset fra enkelte fund i opfyldte brønde. Med de nuværende metoder er det kun muligt at udlede meget usikre konklusioner om f.eks. tagkon-

struktioner, da de ikke direkte har sat sig spor i fundamentsniveau. Det vil af samme årsag heller ikke være muligt at påvise, om en bygning er af sidebåndskonstruktion eller af løsholtkonstruktion. Til gengæld kan det umiddelbart ses af en grundplan, om den tilhører enten protobindingsværkstypen eller den 1-skibede tagremstype ligesom tømmerets dimensioner i reglen kan bedømmes.

Der er ikke megen viden at hente om odsherredsk byggeteknik i Middelalder og Renæssance ved en sammenligning med tiden før og efter. Fra Yngre Jernalder kendes bygninger fra en udgravning på Anneberg Mark⁸. Disse bygninger ligner typer som kendes fra det øvrige Sjælland, og de er under alle omstændigheder for få til at udgøre et brugbart sammenligningsgrundlag. I Nyere Tid var mange bygninger i Odsherred af en bindingsværkskonstruktion med indvendigt sidebånd og med bemærkelsesværdigt spinkelt tømmer. Det er ikke muligt at bedømme hvor langt tilbage i tid sidebåndskonstruktionen har været i brug. Men med hensyn til tømmerets dimensioner er det dog således, at spinkelheden er et fænomen fra Nyere Tid, og det rækker ikke tilbage i ældre tid.

Toftebjerggårds kostald fra 1874 i Højby sogn.

I det typiske odsherredbindingsværk fra Nyere tid ses intet vandret tømmer i ydervæggene. Det skyldes at de vandrette brædder (sidebånd), som forbinder stolperne, sidder indvendigt. Bjælkerne er oftest bladret ind i stolperne og stikker frem under taget. Foto Lerche 1974.

Byggeteknik i Odsherred og øvrige Sjælland

Det er muligt at middelalder- og renæssancebygninger i Odsherred ligner bygninger fra samme periode i det øvrige Østdanmark. I så fald var det således, at så vidt økonomien og hermed adgangen til bygningstømmer⁹ tillod det, foretrak man at fundere bygninger ved at jordgrave de tagbærende stolper. Herved

fik en bygning tilført så megen stabilitet, at det ikke var nødvendigt at opføre den med bindinger og man har derfor kunnet bygge med 1-skibet tagremskonstruktion, som sandsynligvis blev foretrukket fremfor det mere komplicerede protobindingsværk. Når anskaffelsen af tilstrækkeligt med godt tømmer blev uoverkommelig gik man over til at bygge på syld, nogle

Gård i Eskildstrup, Vig s. Bemærk de lodrette stolper i hvis øverste del bjælkehovederne stikker frem. Den skrå planke i baggrunden er sandsynligvis en reparation. Fotograf Bay, Asnæs, 1920'erne.

steder kun i en periode andre steder som en permanent ændring og fra o.1400 var syldfundamentet almindeligere end jordgravede stolper. Til et syldfundament egner en bindingsværks- eller protobindingsværkskonstruktion sig bedst, fordi den er mere stabil end den 1-skibede tagremskonstruktion, derfor glider den sidste efterhånden ud og er o. 1700 helt ude af billedet.

Det er også muligt, at byggeteknikken i Odsherred før 1700 var forskellig fra det øvrige Sjæl-

lands. På flere måder er herredets ressourcegrundlag anderledes og det kan have haft indflydelse på husbyggeriet. Hvor landbrugsjorden på størstedelen af Sjælland er Danmarks bedste, er boniteten i det meste af Odsherred en hel del dårligere. Ligeledes har og især havde halvøen før inddæmningerne af Lammefjorden og Sidinge Fjord usædvanligt meget kystlinje i forhold til arealet. Bjørn Poulsen har sammenlignet erhvervsøkonomien i Odsherred og på Stevns i Senmiddelalderen. Han finder,

at man i Odsherred, bortset fra de sydligste sogne, lægger vægten på kvægavl, d.v.s. smør- og kødproduktion. Modsætningen hertil er Midt- og Sydsjælland, hvor kornavl spillede den største rolle. Årsagen til denne forskel i specialisering, som sandsynligvis stammer tilbage til før Senmiddelalderen, er netop de forskellige naturressourcer¹⁰.

Hvorvidt Odsherred før 1700 byggeteknisk set følger det øvrige Sjælland eller ej kan som sagt kun opklares ved arkæologiske udgravninger. Det er derfor primært følgende tre oplysninger om en bygning, som har betydning i denne sammenhæng: 1. fundamentets type (syld eller jordgravede stolper), 2. De tagbærende stolpers placering (parvise eller ej) og 3. De tagbærende stolpers dimensioner (d.v.s. diameter af stolper).

Litteratur:

Kristiansen, Mette Svart: "Tårnbys tofter". Skalk 1998:2.

Lerche, Grith: "Seitenbandkonstruktionen". Nordelbingen bd. 40, 1971.

Poulsen, Bjørn: "Korn eller kvæg. Landbrugets specialisering i senmiddelalderen belyst ved studier på Stevns og i Odsherred." Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift 1985:1.

Rensbro, Henriette: Bygninger på landet. Middelalderhuse i Østdanmark 1200-1650. Indsamling og analyse af arkæologisk udgravede bygninger. Upubl. hovedfagsspeciale i Middelalderarkæologi, Moesgård 1998.

Schiellerup, Palle S.: "Nye Jernalderhuse i Odsherred". Alle Tidens Odsherred 1993.

Noter

1: Se Lerche og Rensbro i litteraturlisten bagest.

2: Definitionen vedrører udelukkende bygninger på landet og altså ikke købstadsbindingsværk.

3: Bornholm er ikke medtaget i undersøgelsen. I Blekinge er ikke udgravet bygninger med denne datering.

Ud over de nedenfor præsenterede analyser af hustyper

frembragte undersøgelsen også interessante resultater om brugbarheden af udgravningsmetoder og af den almindelige opdeling i beboelsesfunktion og økonomifunktion.

4: Der fandtes derudover en lille gruppe 2-skibede bygninger med de tagbærende stolper i én række under tagryggen. Disse bygninger adskiller sig ikke fra protobindingsværk og 1-skibede tagremsbygninger m.h.t. længde og bredde.

5: Der er delte meninger om, hvilken betydning det har for en bygningskonstruktions stabilitet, om fundamentet er jordgravede stolper eller syld (af sten eller træ). I denne artikel forudsættes det, at jordgravede stolper tilføjer en væsentlig øget stabilitet til en bygning og at fundamentstypen derfor har afgørende indflydelse på valget af tagbærende konstruktion.

6: Se Lerche s. 208 ff.

7: Og forhåbentlig vil der med tiden blive mulighed for at undersøge hele gårdsanlæg, således at vi kan få svar på nogle af vores spørgsmål om middelaldergårdens planløsning, de enkelte bygningers funktion, arbejdets organisering og meget mere. På landsplan er der kun udgravet enkelte hele gårde, næsten alle arkæologiske undersøgelser drejer sig om enkeltbyg-

ninger og det er begrænset hvilke oplysninger de kan give om "gården".

En af de få udgravede hele gårde fra Middelalder og Renæssance er Tårnby-gården på Amager, som er publiceret af Mette Svart Kristiansen, se litteraturlisten.

8: Lokaliteten er udgravet i 1992 i forbindelse med nedlæggelse af naturgasledning og publiceret af Palle S. Schiellerup, se litteraturliste. Journal nr. OHM 1258. En model af den ene bygning kan ses i udstillingen på Stenstrup Museum.

Ifølge mundtlig oplysning fra udgravningens leder mag.art. Palle S. Schiellerup er stolpedimensionerne muligvis en anelse spinklere end almindeligt for den tidsperiode, men ikke nok til at det er bemærkelsesværdigt.

9: Økonomisk formåen og adgang til bygningstømmer er to sider af samme sag. Selv i skovrige egne kunne bønderne ikke frit benytte træerne og import af bygningstømmer til skovfattige egne har sandsynligvis været ganske udbredt (se Lerche s. 207). Der er derfor ikke nødvendigvis sammenhæng mellem et områdes skovmængde og huskonstruktioner.

10: Se Poulsen i litteraturlisten.

Trekroner-mønten og skattefundet fra Algade, Nykøbing Sjælland - en reaktion på mordet på Erik Glipping?

af Museumsinspektør Jørgen Steen Jensen

Når man studerer et enkelt fortidsmøde, i dette tilfælde en mønt, vil man kunne glæde sig over motivet og dets - mere eller mindre - kunstneriske udførelse, og man vil undertiden kunne spekulere over, hvad der mon kan ligge bag valget af motiv. Vi må som oftest erkende, at nok kan vi drage følgeslutninger ud fra sammenligningsmateriale og ud fra almen viden om en bestemt epoke, men ofte vil det være svært at vide noget helt konkret om de tanker, man f.eks. i middelalderen har gjort sig om et bestemt motiv. Vor verden og middelaldermenneskets verden er jo vidt forskellige.

Et af de klassiske stridspunkter i Nordens historie er trekroner-våbnet. Det er Sveriges rigsvåben, og det kan spores tilbage til brug på svenske mønter siden midten af 1300-tallet.¹ Og i det store danske rigsvåben blev skjoldet med de tre kroner beholdt efter Dronning Margrethes tronbestigelse 1375. Det er et ærværdigt symbol, der blandt

andet pryder tårnet på Christiansborg slot, som man stadig har for øje, når man færdes i det indre København. Der har været udkæmpet krige, f.eks. Den nordiske Syvårskrig (1563-70) om retten til at føre trekroner-våbnet.

Også i Danmark har trekroner-motivet været kendt på en middelaldermønt. Der er tale om en uhyre sjælden mønt (fig.1), som da den første gang blev publice-

ret, blev antaget at stamme fra Oluf, Margrethes søn (1376-87).

² Siden indgik den i P. Haubergs store oversigtsarbejde over de såkaldte borgerkrigsmønter og placeredes under Christopher II, Sjælland (fig.1). Beskrivelsen af forsiden lød "Tre omkring en Ring stillede Kroner, adskilte ved Kløverblade." Bagsiden har "Kors med et Punkt i hver Vinkel og omgivet af otte Halvmaan-ner (eller Ringe?)."³ Efterfølgen-

Fig. 1. Den omdiskuterede mønt med tre kroner på forsiden og korsmotiv på bagsiden. Den er nu funddateret til før 1290, og den formodes at være præget i Roskilde. Forsiden har tre kroner, bagsiden et korsmotiv. Den afbildede mønt stammer fra Skafterup-fundet i Sydsjælland. Foto Niels Elswing.

de blev mønten optaget i H.V. Mansfeld-Büllners velkendte møntbestemmelsesbog⁴ som nr. 575, men ligeledes under Christopher II. Der var kun kendt ganske enkelte løsfundne mønter.

Et numismatisk gennembrud kom med det store møntfund 1930 fra gårdspladsen på Algade 76 i Nykøbing. Det blev straks bearbejdet og publiceret af Georg Galster.⁵ Fundet, der indeholdt ca. 3,480 danske mønter kan, som Galster skriver, med stor sikkerhed dateres til 1290, en datering, der ikke siden er rokket. Følgelig måtte mønten med de tre kroner, der nu for første gang optrådte som en del af et skattefund, om end kun med 8 eksemplarer, dateres til senest 1290. Mønten blev også prøvet for sin sølvledighed, og resultatet - 108-110 o/oo - viste, at mønten ikke kunne være fra Skåne, hvor mønterne havde en højere ledighed. Den måtte følgelig fortsat anses for sjællandsk.

Endnu en gang er mønten fundet i et sjællandsk skattefund, det var i 1987, hvor man i et skattefund fra Skafterup i Sydsjælland blandt de over 4,000 mønter fandt tre stk. af trekroner-mønten. Også dette skattefund dateres til omkring 1290.⁶ Det må bemærkes, at mønten blandt mængderne af

danske borgerkrigsmønter udmærker sig ved sin store sjældenhed, hvilket måske kunne tyde på en ret beskeden udmøntning.

Vi må også bemærke, at mønten jo - i lighed med praktisk taget alle andre middelaldermønter - ikke er dateret. Vi har imidlertid nu en - som det hedder på latin - terminus ante quem - frit oversat til "senest mulige tidspunkt" for udmøntningen, nemlig 1290. Det meget ringe antal mønter, der er fundet, kunne måske tyde på, at mønten ikke er helt ny, idet det som oftest er de seneste mønter i et skattefund, der optræder i det største antal. Men, som allerede antydnet ovenfor, er der også en anden mulighed, en relativ beskeden udmøntning.

Hvis man vil placere mønten i

de nærmest foregående år for de to store skattefunds nedlægning, altså i de første år af Erik Menveds regering (1286-1319), ville der normalt have været et betydeligt større antal mønter af denne type til stede. Denne omstændighed kunne tyde på, at mønten er ældre, altså fra Erik Glippings regeringstid (1259-86). Keld Grinder-Hansen hælder nærmest til denne opfattelse, da han - i forbindelse med den nylige publicering af Skafterup-skatten - giver mønten følgende ord med på vejen: "Tidsmæssigt hører den hjemme i 1280'erne, formodentlig præget sent i Erik Glippings regeringstid. De tre kroner på mønten har næppe noget med det svenske trekroner-våben at gøre, men en tilfredsstillende dansk forklaring på motivet er endnu ikke fremkommet."⁷

Fig. 2. Erik Glippings segl. På forsiden den tronende kong Erik, på bagsiden det danske våben med løver og hjerter.

Men nu motivet og dettes betydning? Er det muligt at indkredse de mærkværdige tre kroner nærmere og eventuelt også sætte mønten ind i en historisk sammenhæng? Efterfølgende skal jeg vove et forsøg, næppe i alle henseender bevisbart, men dog et forsøg på at forene flere slags historiske kilder til ét forslag.

I forsommeren 1999 afholdt Roskilde Museum ved museumsinspektør Michael Andersen et symposium om middelalderlige segl, og her forelagde arkivar Nils Bartholdy, Rigsarkivet - som er statens heraldiske specialist - de danske middelalderlige kongesegl. Undertegnede blev her slået af en mærkelig detalje.

Kongerne Erik Glipping og Erik Menved, far og søn, havde brugt samme seglstamper - Erik Glippings seglstampe var nemlig ikke mod sædvane blevet tilintetgjort ved ejermandens voldsomme død Sct. Cæcilie aften 1286. Den var derimod blevet forsynet med et ekstra element, forsiden havde fået indgraveret en ekstra krone på hver side af herskerskikkelsen, mens bagsiden havde fået indgravet en ørn på hver side af våbnet med de tre løver (fig.2-3). Ørnen kan i og for sig let nok forklares, den henviser utvivlsomt til den unge konges moder, enkedronning Agnes, som var datter af markgreven af Brandenburg, hvis våbenmærke netop var en ørn.

Men de to kroner på seglets forside? Sammen med kronen på den tronende kongeskikkelse bliver det jo tre kroner. Der kan have været en dybere mening med forsidens kroner, om end betydningen rent umiddelbart undslipper os.

Vi ved, at seglet i sin oprindelige form har været benyttet af Erik Glipping siden midten af 1260'erne, og det er tilsyneladende brugt lige til hans død. Seglstampen med tilføjelserne vides at være brugt fra 2. januar 1287, blot nogle uger efter Erik Glippings død, og det kan følges en halv snes år frem, idet Erik Menved dog allerede fra 1290 også brugte et andet segl.

Uanset den øjeblikkelige nødsituation med en myrdet konge og en ung kongesøn samt en meget uklar politisk situation, hvor det måtte være fristende for det kongetro parti at understrege kontinuiteten ved at bruge det samme segl - begge konger bar jo samme navn - har det været opfattet som absolut nødvendigt at kunne kende forskel. Derfor de ekstra indgravninger.

Men hvorfor tre kroner? En krone til den gamle kong Erik, en krone til den unge kong Erik - men den sidste? Undertegnede kom uvilkårligt under museumssymposiet til at tænke på devisen på en række franske

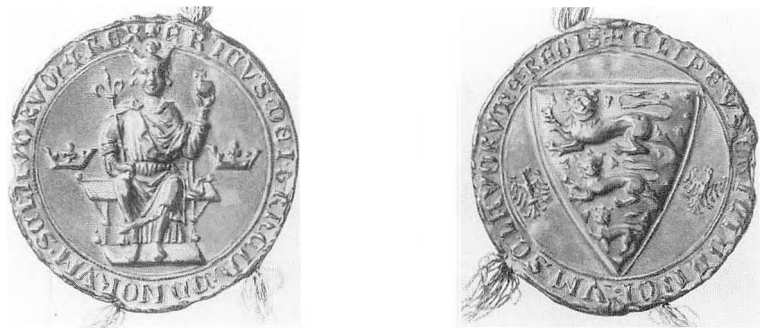

Fig. 3. Erik Menveds segl. Faderens signet er genbrugt, forsiden har fået graveret en ekstra krone på hver side af den siddende konge, mens bagsiden har den brandenborgske ørn på hver side af rigsvåbnet. Ørnen er Brandenburgs våbenmærke, hvorfra Erik Menveds moder, dronning Agnes, stammede. Men forsidens kroner? Artiklen bringer en mulig - men absolut ikke sikker - forklaring på deres optræden, og sammenkobler dem med mønten fig.1. Fig.2-3 er reproduceret efter Thisets seglværk. Foto Kit Weiss.

medaljer fra 1500-tallet, "Manet ultima coelo" - det betyder, den [tredje og] sidste krone er den blivende. De blev præget under Henrik III (1574-87), manden der havde båret to kroner, den franske og den polske, og nu så hen til den tredje og sidste, himlens krone. Kan man have tænkt i tilsvarende baner i forbindelse med omgraveringen af kongeseglet? To kroner til Erik Glipping, en jordisk, Danmarks krone og en himmelsk, og den tredje til Erik Menved? Kan man have ønsket at udbrede idéen ved at lade motivet optræde på en kortvarig møntudstedelse?

Idéen er hermed fremsat. Jeg er klar over, at den er relativt nem at "skyde ned", men en gang imellem må man udkaste sådanne løse idéer for at vise, hvor megen erkendelse der stadig mangler i vor opfattelse af middelalderens historie.

Noter

¹ Lars O. Lagerqvist, Kring trekronersvapnet på svenska 1300-tals mynt, hikuin bd.11, Festskrift til Brita Malmer, 1985, s.261-266.

² O. Devegge's Mynt- og Medaille-Samling, I, Kbh. 1851, s.242, nr. 819; afbildet på tavle IV.

³ P.Hauberg, Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1241-1377, særtryk af Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1884, Kbh. 1885, s.145 nr. 13.

⁴ Afbildninger af ...danske Mønter 1241-1377, Kbh. 1887, nye udgaver ved J.C.Holm, Kbh. 1954 og senere

⁵ Georg Galster, Møntfundet i Nykøbing, Odsherred, Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i Finansaaret 1929-30, Kbh. 1931, s. 34-43; ligeledes i Numismatisk Forenings Medlemsblad, 12, 1930, s. 175-78, 187-93. Seneste

publicering i Danmarks middelalderlige skattefund, bd.2, 1992, s.42-44, nr. 105.

⁶ Se Keld Grinder-Hansen, Skafterup-skatten - en møntskat fra ca. 1290, Næstved Museum. Liv og Levn, 12, 1998, s.22-27. Mønten omtales også i Keld Grinder-Hansens under udgivelse værende ph.d. afhandling, Den pengebaserede økonomi og møntcirkulation i Danmark i perioden 1241- ca. 1340, Københavns universitet 1996.

⁷ Keld Grinder-Hansen, anførte sted, side 24.

⁸ Seneste daterede eksempel er fra 29.nov. 1284, se Henry Petersen & A.Thiset, Danske kongelige Sigiller ... 1085-1559, Kbh. 1917, s. 3.

Livet i Holbæk i middelalderen

Af cand.mag. Hanne Dahlerup Koch

I 1986 blev der foretaget en omfattende arkæologisk udgravning i Ahlgade 15-17 i Holbæk af Museet for Holbæk og Omegn. Mus.insp. Else Asmussen var den fagligt ansvarlige leder og denne artikels forfatter daglig leder. Udgravningen faldt i to dele. I nr. 15 blev en del af kirkegården til byens ene middelalderlige sognekirke, St.

Nicolai, udgravet. Kirkegården eksisterede fra ca. 1200 til 1573. I nr. 17 blev der udgravet rester af almindelig bebyggelse fra ca. 1200 til et stykke ind i 1400-tallet. Efter udgravningens afslutning blev dens mange indsamlede data bearbejdet af en lang række forskere fra mange forskellige faggrupper. Desuden foretog arkivar Peter Korsgaard

en undersøgelse af matriklens historie i tiden efter middelalderen og helt frem til nutiden. Resultatet af dette store tværvidenskabelige projekt, som blev koordineret af Else Asmussen, blev i 1997 fremlagt i bogen "Ahlgade 15-17, Holbæk. En arkæologisk og historisk undersøgelse fra 1200 til nutiden", der blev udgivet af Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab. I bogen fremlægger de enkelte forskere deres resultater, som samlet giver et bredt og væsentligt kendskab til livet i Holbæk i middelalderen. I denne artikel vil forfatteren med baggrund i disse forskningsresultater søge - med en lidt bred pensel - at skildre dagliglivet. Skildringen bygger på bidragene fra overkirurg dr.med. Jørgen Balslev Jørgensen, lektor, tandlæge Jan Jakobsen, forsker, mag.scient. Berit J. Sellevold, lektor, mag.scient. Tove Hatting, Ph.d. Inge Bødker Enghoff, laborant Ida Boldsen og mus.insp. David Robinson samt forfatteren selv.

Ahlgade 15-17 fotograferet mens udgravningen stod på i sommeren 1986. Til venstre dækket af presenninger (for at hindre lerjorden i at tørre ud) ligger kirkegården, til højre udgravningsfeltet med bebyggelsen. Fot.: Museet for Holbæk og Omegn.

Holbæk

En rejsende, der for 500-800 år kom sejlene ind gennem fjorden mod Holbæk, ville se ind på en by bestående af små lave lerklinede bindingsværkshuse, der lå på en langstrakt ås med en kirke i hver ende, i øst Vor Frue kirke, i vest kirken viet til de søfarendes helgen, St. Nicolai. Midt mellem de to kirker ville man kunne se endnu én, det var Sortebrødreklosterets teglstenskirke. Fra stranden førte små stræder op ad åsen til toppen med den store brede Ahlgade, eller som den da hed Torvegaden. Mod øst førte Torvegaden ud af byen, til bymarkerne og videre ud til byens old, Lovsøre, hvor holbækkernes heste, køer, svin, geder og får græssede. Gik man i stedet ad Torvegaden mod vest, ville man lige uden for byen komme forbi banken, hvor Holbæk Slot knejsede - selvom mange af slottets bygningerne var af bindingsværk - og kunne så fortsætte mod vest til Kalundborg, en af rigets vigtigste byer. En tredje mulighed var at drage sydover ad det stræde, der gik til Smede Lund og til Sortebrødreklosteret (sådan omtales det i stadsretten), og derfra enten videre mod øst mod rigets hovedby, Roskilde, eller stik mod syd mod Ring-

sted, hvor Sjællands landsting blev holdt. Lige uden for byen ville man da komme gennem landsbyerne Tåstrup og (Tveje) Merløse med den totårnede kirke. Begge byer havde været en del af den gamle hovedgård Holbæk, som ærkebiskop Absalon havde arvet fra sin far, Asser Rig, og som o. 1200 var blevet kimen til byen Holbæk. Her skal vi imidlertid blive i Holbæk for at se, hvordan middelalderens holbækkere boede og levede.

Holbækkerne.

Sygdom og sundhed

Vi begynder med at betragte holbækkerne selv, sådan som vi har lært dem at kende ved at undersøge skeletterne af de over 700 mennesker, der var blevet begravet på den del af St. Nicolai kirkegård, der lå i Ahlgade nr. 15. I de knap 400 år kirkegården fandtes må der være blevet begravet flere tusinde mennesker på den; den strakte sig mod vest til i al fald Ahlgade 5. Kranierne viste, at de begravede var typiske langskaller med middelhøje ansigter og med næser og øjenhuler af forskellig form. Det betyder, at de lignede de mennesker, der levede i resten af Skandinavien i middelalderen, og dem der havde levet i Danmark tidligere. Men der var også nog-

le få, som var kommet langevejs fra, måske har de været bosat i byen, måske har de været med et skib, der har måttet overvinde, eller de har været håndværkere "på valsen". De voksne var høje, mændene gennemsnitlig 174 cm og kvinderne gennemsnitlig 160 cm, altså kun lidt lavere end den nuværende gennemsnitshøjde. De havde sunde tænder, selv om den grove kost betød, at de var blevet slidt mere end vores tænder. Børnedødeligheden var højere end i dag, de fleste forældre har prøvet at miste et eller flere børn, børnene at miste brødre og søstre. Den største risiko for at dø havde børn under et år. Jo ældre børnene blev, jo mindre var risikoen for at dø, inden de blev voksne. Blev de det, blev de fleste af mændene 40 år eller ældre. For kvinderne indebar imidlertid graviditeter og fødsler en stor risiko for deres eget liv og helbred, og derfor døde de fleste kvinder, inden de blev 40. I dag kan vi næppe sætte os ind i, at en kvinde under en graviditet måske snarere har følt angst for sit eget liv, end glæde over det liv hun bar. Overgangsalderens plager har de færreste kvinder oplevet, og mange børn har hverken kendt til at have en mormor eller farmor.

En af gravene under udgravning. Fot.: Museet for Holbæk og Omegn.

Selvom de fleste holbækkere havde været sunde og fået en god ernæring, var der naturligvis også nogle, der har måttet trækkes med skavanker af mere eller mindre alvorlig art. I nogle tilfælde var de medfødte eller fremkommet under fødslen, som pigen med en halvsidig ansigtslammelse, der døde som 15-årig, eller kvinden, som ikke havde kunnet bøje højre arm på grund af en stiv albue. Andre var kommet uheldigt afsted. En ældre og muligvis også en yngre mand havde ar efter hugsår i kraniet. Hos dem begge var de helede, så de har ikke været så alvorlige, at de døde af dem. Brækkede lemmer forekom naturligvis også, og helingen var ikke altid lige vellykket. Der har også været mennesker med sygdomme af mere eller mindre alvorlig art, som ledeligt, børnelammelse, engelsk syge, en havde haft en langvarig og invaliderende knoglemarvsbetændelse, en anden havde været generet af blæresten, og et par havde spor efter metastaser, fordi ondartede svulster i bloddele-
ne havde bredt sig. En ung mand havde haft pukkelryg vistnok p.g.a. tuberkulose eller måske et alvorligt brud. Og så har slidgigt dengang som nu været en plage for - særlig ældre-folk her i Norden. Andre kan

have haft sygdomme, der ikke sætter sig spor i skelettet, og det er også årsagen til, at vi ikke ved hvad de døde af. Hverken lungebetændelse eller hjertestop kan ses på knoglerne. Men alt i alt var sygeligheden lav, og sammen med blandt andet den forholdsvis høje levealder må det ses som et tegn på, at mennesker i Holbæk i middelalderen havde gode levevilkår.

Blev man alligevel syg, kunne man på forskellig måde prøve at kurere sygdommen, bl.a. med hjælp af forskellige lægeurter, som bulmeurt og hjertespad. Frø fra begge er fundet i baggården i Ahlgade nr. 17. Måske er urterne blevet dyrket der, måske voksede de der blot tilfældigt. Bulmeurt kunne anvendes til meget, som beroligende og smertestillende middel, mod søsyge og sindslidelser og som trylle- og elskovsmiddel. Hjertespad kunne man blandt andet anvende mod hjertesygdomme, kolik og indvoldsorme.

Et andet bevis på, at middelalderens holbækkerne var sunde og fik en sund kost, var deres tænder, hvis tilstand var den, man vil forvente at finde hos en befolkning, der lever af landbrugsprodukter og fiskeri. Fisk har udgjort en væsentlig del af kosten, som der senere skal fortælles om, og det har betydet en

Skelettet af en ca. 50-årig mand. Udover at have været tandløs, havde manden haft brud på begge lægben og slidgigt i bl.a. rygsøjlen. Fot.: Museet for Holbæk og Omegn.

regelmæssig tilførelse af fluor. Måske er det forklaringen på, at kun få har haft caries (huller) i tænderne, og i de få tilfælde var det desuden kun få tænder, der var blevet angrebet. Faktisk er udbredelsen af caries kulmineret i vores tid. Nogle har også haft paradontose, der er en infektion i tandkødet, som kan betyde, at man mister tænder. Men alt i alt var det kun få, som i løbet af deres liv havde prøvet at være plaget af tandsygdomme. Kun tre af dem der blev udgravet havde mistet alle tænder. Den eneste form for tandbehandling, der blev fundet spor af, var nogle få eksempler på at tænderne var trukket ud. Endnu op i vort århundrede var tandudtrækning den dominerende tandbehandling.

Baggårdenes brug

Hvis vi blev bedt om at beskrive, hvordan vi selv lever i dag, ville de færreste af os nok tænke på at gøre det ved hjælp af det affald, vi skiller os af med i skraldespanden og kloakken. Men når man skal beskrive, hvordan middelalderens holbækkere levede, så er det blandt andet netop deres affald i baggårdene, der kan fortælle os en masse. Beboelseshusene, der i middelalderen lå langs Torvegaden, er

I billedets venstre halvdel ses en en hustomt med lergulv og den ene vægs syldstensrække. Midt i billedet og lidt bag huset, ses syldsten, der danner et hjørne, til et andet hus. Bagest er to af udgraverne i gang med at tømme en affaldsgrube. Fot.: Museet for Holbæk og Omegn.

næsten alle gravet væk, da de nyere huse på stedet fik kældre. Derfor må vi søge ind i baggårdene, sådan som i nr. 17, for at få noget at vide om middelalderens Holbæk. Herinde har der ligget bygninger, der blev brugt til lager og magasin. Der opbevaredes bl.a. fødevarer til brug i den daglige husholdning og foder til dyrene, og der stod redskaber af alle slags. På et tidspunkt havde der også stået en ovn i et af husene. Ovne var brandfarlige og har derfor helst skullet ligge lidt væk fra andre

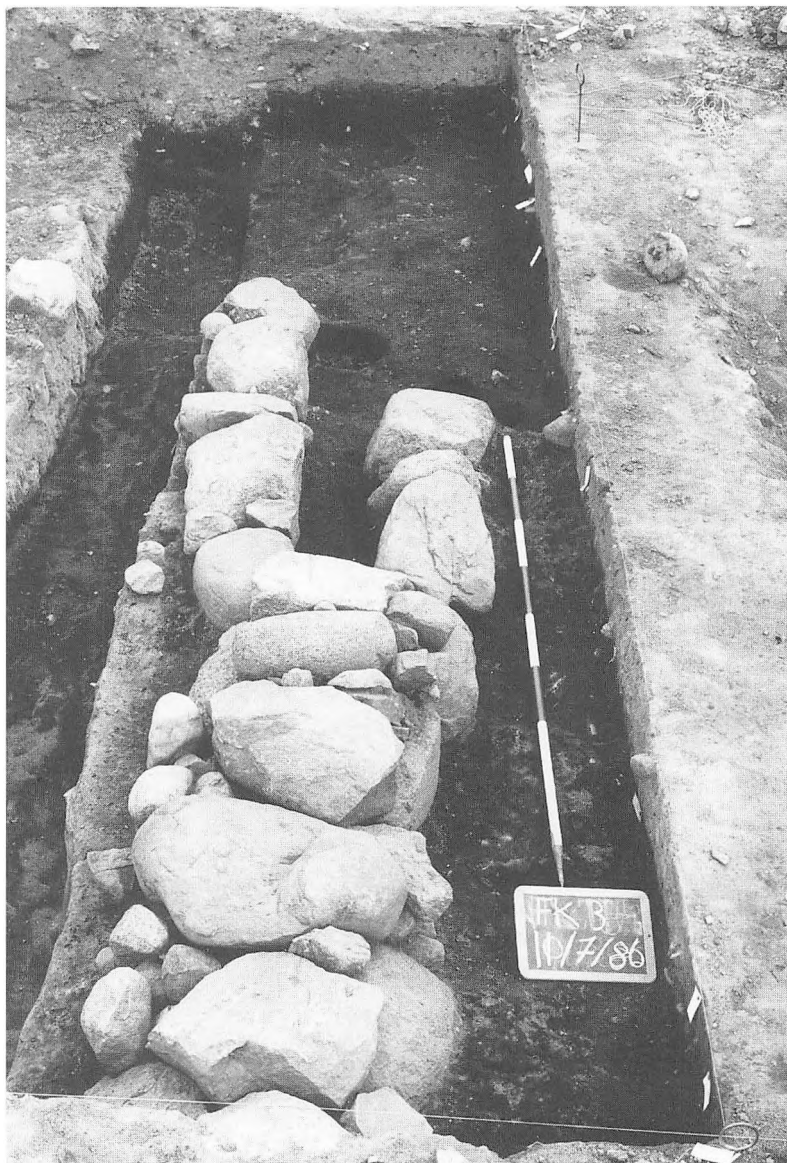
bygninger, som her i baggården. Undertiden var det alligevel gået galt og der var udbrudt ildebrand. Men som regel var det lykkedes at begrænse branden til det ene hus, den var startet i. Faktisk taler de skriftlige kilder kun om to eller tre gange i middelalderen, hvor Holbæk blev hjemsogt af en af de frygtede bybrande. Forklaringen er måske, at byen ikke har været så tæt bebygget, at en ildebrand i et hus hurtigt kunne spredes og brede sig til hele byen. Når et hus var brændt eller revet ned,

havde man jævnet og planeret tomten og bygget et nyt hus ovenpå.

Husene var bygget af lerklinet bindingsværk. Gulvene var lergulve eller blot jordgulve, som man strøede siv, star eller kogleaks over. Strå fra de samme planter var også brugt til stråtaget. Mellem husene groede planter som hvidmelet gåsefod, bulmeurt, pileurt, liden nælde og almindelig hyld.

Leret til husbyggeriet var lige for hånden, det var blot at grave gennem mulden og ned i undergrunden, så fik man den gode fede Holbæk-ler. I tilgift fik man et stort hul i jorden, hvor man kunne smide sit affald. Allerede den gang havde man nemlig affaldsproblemer. I byloven var der derfor forbud mod at smide møg på gaderne eller i stræderne. Derfor havde man bygget en rende af sten, som ledte kloakvand og lignende væk fra Torvegaden og ud i den nordligste del af den åbne baggård i nr. 17, hvor det åbenbart blot fik lov at løbe ud over den bare jord. Så en varm sommerdag har lugten i baggården ikke været for sarte næser.

Det har ikke kun været mennesker, der færdedes i baggården. Hønsene gik omkring, og der var staldbygninger, hvor kvæg, svin, får og geder og heste stod

Kloakrenden af sten. Fot.: Museet for Holbæk og Omegn.

om vinteren. Fødevarelagrene tiltrak også andre dyr: rotter og mus, så også kattene fik noget at spise. Det værste ved rotterne har ikke været at de tog for sig af kornet, men at de kunne bringe smitsomme sygdomme med sig. Der fandtes ikke kun katte men også hunde, så en rask hunde- og kattejagt rundt i gården har sikkert hørt til dagligdagen. Hundene i middelalderens Holbæk var i alle størrelser, fra små som vore dages spidshunde til store, på størrelse med vore dages golden retrievere. En af de hunde, der havde været i nr. 17's baggård, var døv på det ene øre, fordi den var blevet mishandlet med spark.

Husgeråd

Det meste af det affald, der var blevet smidt i gården, var køkkenaffald, og blandt det var også køkken- og bordtøj, der var gået i stykker, i skår. Bordtøjet har skullet tage sig ud: pragtfulde glaserede kander med flot ornamentik formet som blomsterhoveder, knopper af hindbær og brombær eller bladskæl. Til bordtøjet hørte også knive med udskårne benskafter og drikkeglas, selv om det var mest almindeligt at man drak af små træbægre. Tallerkener havde man ikke, man brugte i stedet en

Kniv med benskaft. Bemærk det lille ansigt, der er udskåret ved skaftets afslutning. Fot.: Lennart Larsen.

spisebrik af træ, som lignede et nutidigt smørebræt. Man spiste heller ikke med gaffel, og skeer var sjældne og som regel også af træ. Intet af træbordtøjet var dog bevaret i nr. 17.

Køkkentøjet bestod af potter i alle størrelser og til alle formål, gryder, pander, skåle, fade, store og små kander. Men derudover har der i køkkenet stået kar og bøtter og hængt køkkengrej af træ, som ikke var bevaret. Støbe bronzegryder har man sikkert også haft, men de gik ikke så nemt i stykker, og derfor fandt vi dem heller ikke.

Modsat bordtøjet var meget af køkkentøjet uden glasur, men lertøj er porøst, og derfor begyndte man i løbet af middelalderen også at glasere gry-

Køkkentøj, dejfad, øl?kande og en stor potte eller gryde, fundet i et affaldshul. Fot.: Museet for Holbæk og Omegn.

Denne lille trebenede potte, der kun er ca. 10 cm høj, er fra en fase i bebyggelsen, der dateres til 1300-tallet og måske begyndelsen af 1400-tallet. Selv om det meste af håndtaget er knækket af, er der ingen tvivl om, at det har været en såkaldt stjært. Potten er dermed Danmarks hidtil ældste stjærtpotte. Fot.: Kit Weiss.

derne med blyglasur ligesom på kanderne. Uden at være klar over det har mange i middelalderen derfor dagligt være udsat for blyforurening gennem deres mad- og drikkevarer. Da man i begyndelsen af 1300-tallet begyndte at producere stentøj i

Rhin-området og Limburg, fandt det vej herop. Stentøjet var ikke som lertøjet porøst, det holdt tværtimod på fugtigheden. Stentøj var derfor velegnet til drikkekrus og bordkander, men ikke til opbevaring og tillavning af mad.

Kosten **Fisk**

Hvad var det for mad, man tilberedte i køkkentøjet og spiste af bordtøjet, og som var sådan sammensat, at de fleste holbækere var sunde og raske mennesker? Det har vi fået svar på ved at få analyseret de dyreknogler, herunder fiskeknogler, og planterester, der fandtes i køkkenafaldet.

Religion og kost hører sammen. Muslimer og jøder spiser ikke svinekød, og hestekød er endnu i dag sjælden kost for os, fordi hesten i hedensk tid var et offerdyr, hvis kød blev fortæret ved offerfester. Med kristendommens indførelse blev det derfor forbudt at spise hestekød. Så det er ikke mærkeligt, at man kun finder få hesteknogler i middelalderens møddinger, således også i Ahlgade, hvor der var nogle få knogler fra heste, der havde været på størrelse med islændere. Når hesteknogler trods alt findes kan det tyde på, at man ind imellem har overtrådt de religiøse regler, men om det er sket af lyst eller nød kan vi ikke vide. En anden religiøs praksis, som har stor betydning for kosten, er faste. I middelalderens katolske kirke spillede fasten en stor rolle, med mange fastedage. På fastedage var det

forbudt at spise kød af pattedyr og fjerkræ, og derfor udgjorde fisk en stor del af kostholdet. Når det berømte middelalderlige sildefiskeri i Øresund, fik så stor økonomisk betydning skyldtes det, at de nedsaltede sild kunne holde sig og derfor sælges til det meste af Nordeuropa som fastemad. Det samme gjaldt den norske klipfisk. De fleste af os forbinder nok ubevidst begrebet fastemad med trist og ensformig mad: salte sild og tørre klipfisk. Men fiskeaffaldet i nr. 15-17 viste, at det ikke behøver have været sådan. Listen over fisk er lang men derfor værd at nævne: torsk, kuller, hvilling, lange, sej, lubbe?, skrubbe, rødspætte, ising?, tunge, pighvarre, slet-hvarre, sild, hornfisk, ål, ålekvabbe, brasen, skalle, rudskalle, almindelig ulk, kutlinger (bl.a. sort kutling), aborre, gedde, trepigget hundestejle, havkaruds, laks og/eller ørred. Tilmed har fiskene oftest været friskfangede, og derfor været en afveksling for det røgede, saltede eller tørrede kød, man var henvist til at spise en stor del af året. Holbækkerne har haft nem adgang til fiskeri: Holbæk fjord og det øvrige Isefjordkompleks og derfra ud til Kattegat og det nordlige Øresund. 94% af fiskeknoglerne var da også fra saltvandsfisk, mens bare 1% var

Fiskepinde af ben, lidt over 3 cm lang. Begge ender har været spidse og i midterfuren har snøren været fastgjort. Maddingen har været anbragt, så pinden var helt dækket. Når fisken har slugt maddingen, trækker fiskeren i snøren, så pinden sætter sig på tværs i fiskens svælg. En anden mulighed er, at afvente at fisken, efter at have slugt maddingen, vil svømme væk. Derved vil fisken selv trække snøren stram, så pinden sætter sig fast. Fot.: Kit Weiss.

ferskvandsfisk, der f.eks. kan være fisket i Tuse å. De fleste fisk har holbækkerne selv fisket, det

gælder også dem, der boede i nr. 17, for i deres affald lå både en fiskekrog og en fiskepind. Størrelsen på fiskene var varierende, for eksempel er der torsk i alle størrelser fra 27-120 cm, så mon ikke man også i middelalderen fortalte lystfiskerhistorier? Nogle fisk var naturligvis oftere end andre på spisekortet, først og fremmest torsk, skrubber og sild. Men kortet var også sæsonbestemt: hornfisk i sommerhalvåret og skrubberne især fra maj til august.

Til listen over fisk, der blev spist på fastedage, kunne man føje sæl og marsvin, som vi i dag ved er pattedyr, men som man i middelalderen anså for at være fisk og derfor med god samvittighed spiste som fastemad. Knogler af begge dyr lå også i køkkenaffaldet i 15-17.

Kød

Men der var jo også dage, der ikke var fastedage, og de såkaldte '13C-målinger på nogle af skeletterne viste, at de flestes kost trods alt overvejende kom fra landjorden. Når det ikke var fastedag, har der stået retter med kød eller fjerkræ på bordet. Ligesom med fiskeriet har holbækkerne i høj grad selv kunnet sørge for husdyrholdet. I baggården har der været plads nok til

staldbygninger, hvor dyrene kunne opholde sig den tid af året, de ikke var ude på Lovsøre, byens old. Tanken om selv at kunne holde svin, kvæg, får og geder, ænder, gæs og høns midt inde i byen forekommer os fremmed. Ikke desto mindre fandtes denne form for husdyrhold endnu længe efter middelalderen, bl.a. også i Ahlgade 15-17.

Middelalderens kvæg havde en gennemsnitshøjde på 105-127 cm og var altså mindre end nutidens. Svinene og fårene var vigtige dyr i middelalderens husholdning. De betød hver for sig økonomisk lige så meget som kvæget. Der var ikke nogen bestemt foretrukket slagtealder for svinene, men hos fårene slagtede man de helt unge lam. Hønsene, der gik i baggården, var mindre end de moderne hønsracer men en lille smule større end den gamle danske landrace. En særlig form for fjerkræavl, som nu er forbudt i Danmark, var avling af kapuner. Det foregik ved, at hanekyllingerne fik deres sporer hugget af, egentlig en form for kastrering. Ved på denne måde at fjerne dyrenes våben, hindrede man dem i deres mulighed for at hævde sig i flokken, og fik dem i stedet til at bruge tiden på at æde, så de blev fede og velsmagende kapuner.

Fiskeri og husdyrhold blev suppleret med jagt. I betragtning af fjordens betydning for fiskeriet ville man have forventet, at fuglefangst også havde haft tilsvarende betydning, men det ser ikke ud til at have været tilfældet. Jagt på vildt var forbeholdt adelige, gejstlige og kongen, og det er forklaringen på, at knogler af dådyr, kronhjort og rådyr sjældent findes i møddingslag inde i byerne, og affaldslagene i Ahlgade 15-17 indeholdt heller ikke mange. Vi kan kun gisne om, hvorvidt dem, vi fandt, var fra dyr der var nedlagt lovligt eller ved krybskytteri. Men for holbækkerne må det have været fristende, at en af de kongelige dyrehaver var Orø.

Jordens afgrøder

Den vegetabiliske del af kosten var også mangeartet, og igen har holbækkere været mere eller mindre selvforsynende. De har kunnet dyrke afgrøder på deres bymarker og i de haver og ubebyggede områder, der lå mellem husene.

Det vigtigste var kornet. Da et af husene i baggården var brændt omkring år 1300, havde der blandt flammernes bytte været et lager af havre. Havren blev brugt både til dyrefoder,

især til heste, og til menneskeføde, især grød. Også byg og rug var det almindeligt at dyrke i middelalderen, mens hvede var mere sjælden. Alle de nævnte kornsorter blev fundet i nr. 17. Foruden kornsorter har der været dyrket afgrøder som hør og foder-vikke samt mere sjældent ærter. Hør har kunnet bruges til fremstilling af stof til tøj, og frøene har kunnet udvindes til olie eller bruges som krydderi. Foder-vikke har kunnet blandes med korn og bruges til grøntfoder, især til heste. I nødstilfælde har man kunnet male frøene fra foder-vikke sammen med rug- og bygmel til brødmel. En forskel mellem vore dages sprøjtede marker og datidens var ukrudtet. Blandt kornet og de øvrige afgrøder fandtes derfor også frø af markukrudt, hvidmelet gåsefod, klinte, almindelig spergel, kiddike, køllevalmue, lægejordrøg, rundskulpe og arter af pileurter. Specielt skal man lægge mærke til rundskulpen, som i dag ikke findes i Danmark, fordi den især er ukrudt i hørmarker, og derfor forsvandt med hørdyrkningens tilbagegang. I øvrigt viste sliddet på tænderne på dem, der var begravet på St. Nicolai kirkegård, at heller ikke det maledede mel har været fri for ukrudt eller snavs og småpartikler fra bl.a. kværnen.

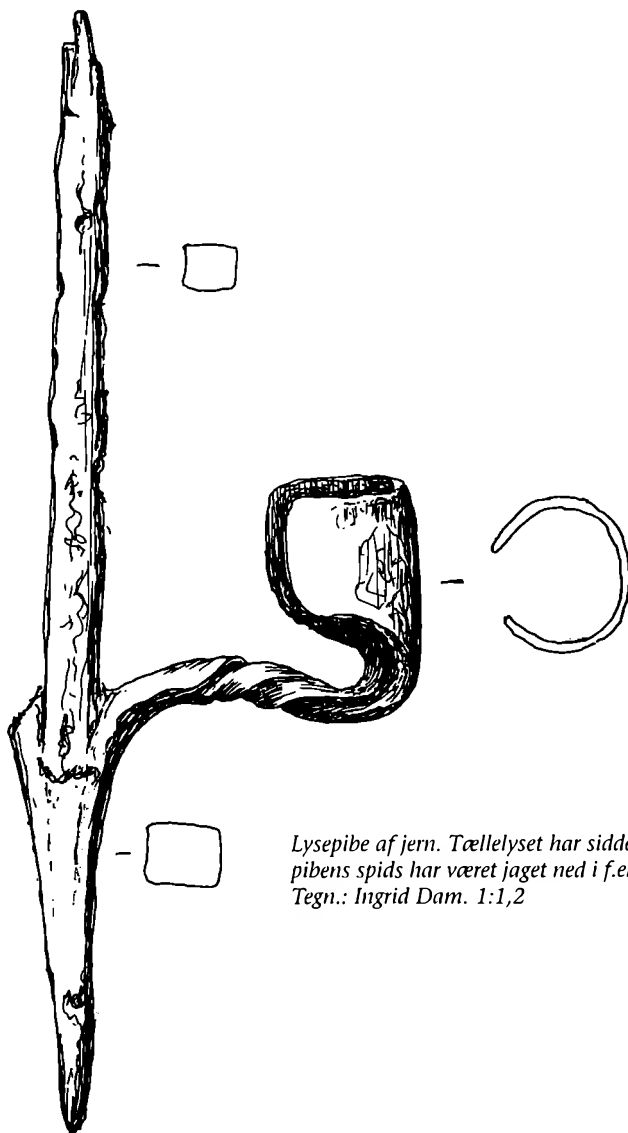
I åbne områder mellem bebyggelsen har man haft kålgårde, hvor man dyrkede forskellige slags kål. Kål havde i middelalderens mad, den samme betydning som kartofler har i vore dage. Desuden kunne deres frø udvindes til olie eller bruges som krydderi.

Udover de planter man selv dyrkede, kunne man supplere kosten ved at indsamle nødder og bær fra hassel, slåen og hyld, hindbær og brombær, som voksede i nærheden.

Planter kunne imidlertid indsamles og anvendes til mange andre formål. De bløde frødunder fra dunhammeren kunne bruges som fyld i puder i stedet for fugledun, og siv, star og kogleaks kunne foruden husdyrfoder, anvendes til tække-materiale, strøning på gulvet og væger til tællelys.

Håndværkerne

Selvom holbækkerne har fisket, dyrket jord og holdt husdyr, har det været til eget forbrug, det var ikke deres hovederhverv. Byerne levede af handel og håndværk. En væsentlig del af handlen var landbrugsprodukter fra omegnen, som blev solgt og udskibet over Holbæk. Skibene havde til gengæld andre varer med til videresalg, fra Norge tømmer

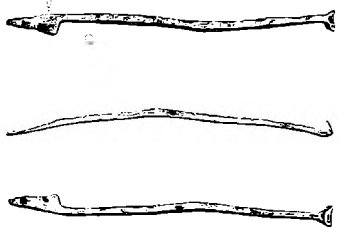

Lysepibe af jern. Tællelyset har siddet i holderen, og pibens spids har været jaget ned i f.eks. en træhylde.
Tegn.: Ingrid Dam. 1:1,2

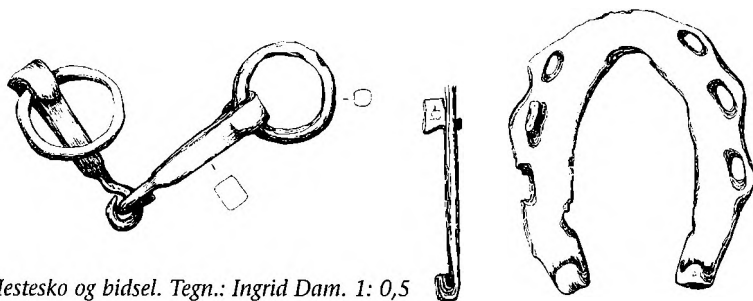
af fyrretræ, hvæssesten og kværnsten, og sydfra var en del af lasten keramikvarer, i begyndelsen af 1200-tallet var det glaserede kander, som man endnu ikke selv lavede i Danmark, sidenhen kander og krus af det hårdere stentøj.

Affald, redskaber og produkter fra forskellige håndværkere lå også i baggården.

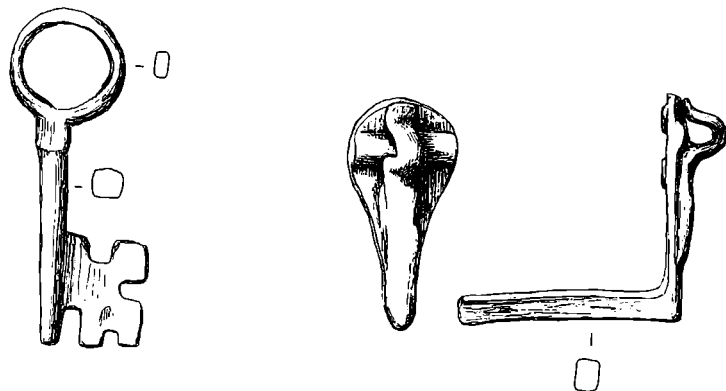
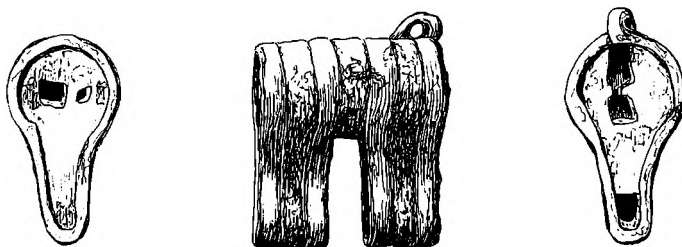
Den vigtigste håndværker var smeden, der arbejdede med jern. Man forstår talemåden: at have mange jern i ilden, når man kaster et blik over de produkter fra hans hånd, der er fundet i 15-17, og som tilmed bare er en brøkdel af produktionen. Skulle andre håndværkere som tømre-re, snedkere, bronzestøbere, skomagere eller skræddere have redskaber, måtte de til smeden efter file, bor, skrabejern, knive, sakse, syle og meget andet. Tømrere og snedkere kom ikke langt

En fil set fra forskellige sider. Filen har været brugt ved finere metalarbejder.
Tegn.: Ingrid Dam. 1: 0,4

Hestesko og bidsel. Tegn.: Ingrid Dam. 1: 0,5

Nøgle, låsehus og dele af cylinderlåse. Tegn.: Ingrid Dam. 1: 0,85

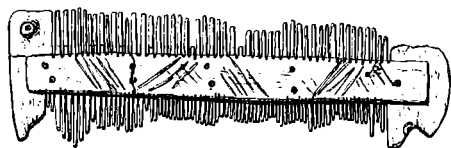
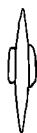
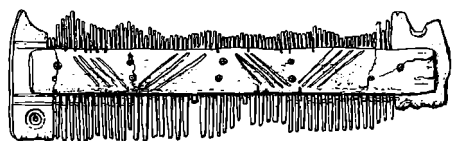
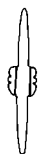
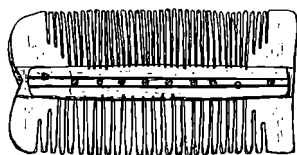
uden beslag, stabler, gangjern, klammer, kramper, søm og nagler, som også var smedens værk. Hestene var til lands de vigtigste transportmidler og skulle både have bidsel, sko og seletøj med solide spænder, så igen måtte man en tur til smeden. For at fiske måtte man have fiskekroge hos smeden. Til at sikre sin ejendom måtte man have solide låse og nøgler af jern, og indendøre fik man lys fra tællelys, der sad i lysepiber af jern.

En anden håndværker arbejdede også med metal, men det var kobber og bronze, som han smedede eller støbte. Hans produkter var tit fine småting som spænder og beslag til bæltter, knappenåle og synåle. Han støbte også små nitter og beslag, som en tredje håndværker, kam- og benmageren, brugte.

Når dyr blev slagtet, var det ikke kun kødet, der blev brugt. Skomageren overtog huden, garvede den og syede sko og støvler

af den. Knogler, horn og gevir blev overtaget af kam- og benmageren, som skar sine produkter ud af dem. Hans mest specialiserede produkt var kammen. En kam bestod af flere benplader og to benskiner, det hele holdt sammen af små kobbernitter, som ofte blev anbragt i et mønster. Den sidste del af processen var at skære kammens små og store tænder ud i benpladerne, og som pynt at skære dekorationer på skinnerne og skære en facon og dekorationer på enderne af kammen. Der er langt til vores formstøbte plastickamme, og man kan blive ganske misundelig, når man ser de smukke middelalderkamme. Andre produkter af ben var nåle, fiskepinde og skafter til jernredskaber, og undertiden har man vel skåret i ben som husflid.

Saks, nål og tråd var nødvendig til fremstilling af tøj. Tråden blev spundet på en håndten, hvis tyngde blev bestemt af tenvægten. Det var ikke alt tøj, der blev syet hos skrædderen. En stor del af kvindernes tid er gået med at spinde, væve og sy tøj f.eks. af det hjemlige hør, ved siden af at de har stået for husholdningen og børnepasningen. Tøjet selv var ikke bevaret, kun knapper, bæltespænder og beslag var tilbage af klædedragten, og bare to enkle ravperler

Kamme. Tegn.: Ingrid Dam. 1: 0,5

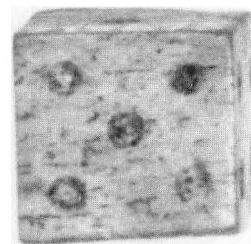
var levnet af smykker. Men at klædedragten ikke kun behøvede være af stof, viste knoglerne af en ræv, der var blevet flået, så dens smukke pels kunne bruges til pelsværk.

Fritid. Spil og historier

Når man om aftenen har siddet i skæret fra tællelysene, der var anbragt i lysepiberne, som igen var sat fast i væggen eller ned i bordet, og arbejdet med at skære i ben eller træ og med at spinde og sy, eller har sluppet af over et terning- og brætspil, har man haft tid til at høre historier. Til de bedste, som man har kunnet fortælle mange gange, og som har kunnet strækkes over mange aftener, har været den om, da far eller bedstefar var på pilgrimsrejse til apostelen Jakob den Ældres grav i Santiago de Compostella, der ligger i Nordvest-Spanien. På den lange og farlige vej, der havde taget dem flere år, havde de set og oplevet mange lande, sære folk og skikke, som var helt anderledes, end det man var vant til hjemme i Holbæk. Som afslutning på historien viste de ibskallen, som de havde bragt med hjem, frem. Ib er det danske navn for Jakob og muslingeskallen er af arten *Pecten Jacobæus*, der findes ved kysten i nærheden af Santiago de Com-

Beslag af bronze, der har siddet i enden af en bæltelem. Fot.: Kit Weiss.

Terning af ben. Terningen måler knap 1 cm på hvert led. Øjnene er anbragt som det var almindelig i middelalderen med 1 over for 2, 3 overfor 4, 5 overfor 6. På nutidige terninger er øjnene anbragt, så to modstående sider altid tilsammen har syv. Fot. Kit Weiss.

postella. For at kunne sys på pilgrimsdragten har de foroven fået boret huller.

Gravskikke

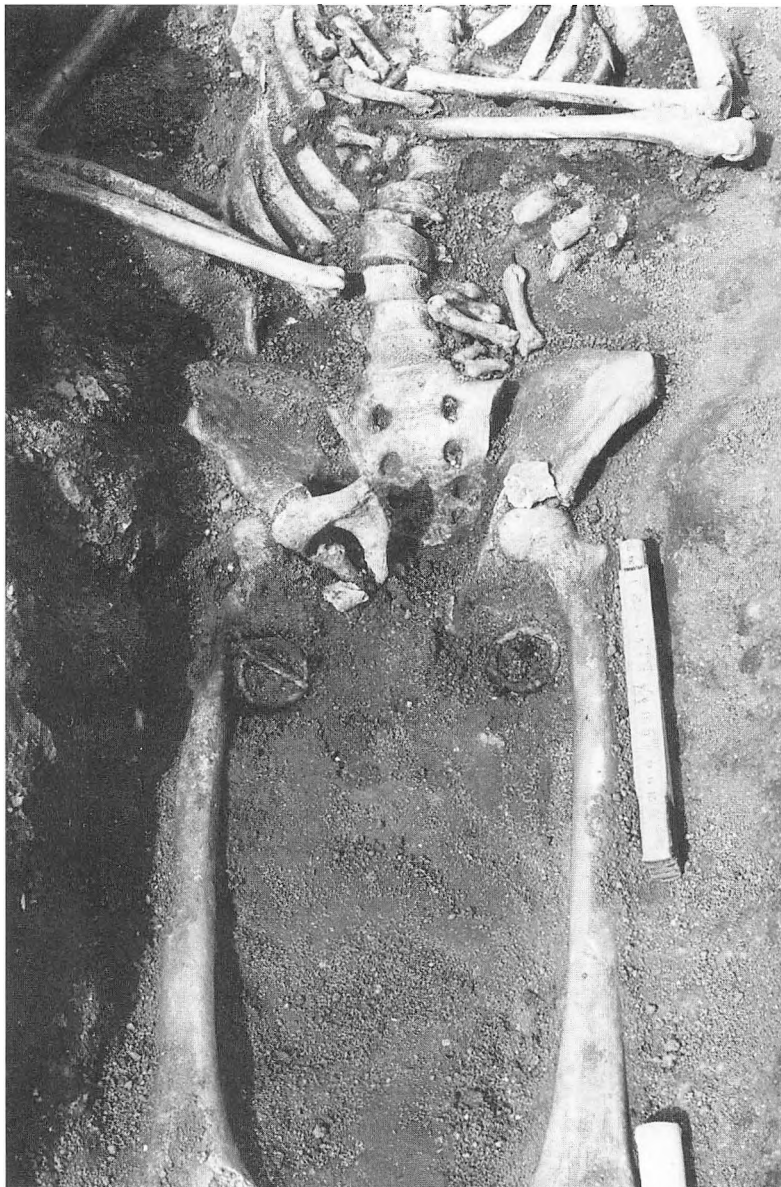
Har alle middelalderens holbækere levet, som det her er skildret? Nej, der har været forskel, ganske som vi også kan se, der er forskel på, hvordan man blev begravet.

Nogle forskelle skyldes, at gravskikke ændredes i tidens løb, andre skyldes forskelle i den afdødes sociale status. På ét punkt var der dog ikke forskel: alle de døde var blevet lagt i graven efter kristen skik, på ryggen og med hovedet i vest, dvs. med ansigtet vendt mod øst, hvorfra

Kristus skal komme på Dommegadag.

De første holbækkere, der var blevet begravet på kirkegården omkring 1200, da byen var helt ny, fik hænderne lagt ned langs siden. Men kort tid efter blev gravskikken ændret, så hænderne blev lagt samlet i skødet. I 1400-tallet var skikken igen blevet ændret, så man nu lagde hænderne samlet over livet, og i løbet af 1400-tallet ændredes den én gang til, så liget nu blev lagt i bedestilling med hænderne samlet på brystet.

Der var også forskelle i grave-nes udformning. Det enkleste og billigste har været at svøbe liget i et klæde og dernæst anbringe det i det nøgne jordhul og kaste jord på. Andre gange havde man gjort lidt mere ud af det, ved at dække jordhullet med et trælåg inden man kastede jord på, eller man havde lagt den døde på en såkaldt tremmebund (der lignede en stige) af træ. Det var kun ganske få, der var blevet begra-

Ved skelettet af en mand på ca. 40 år lå disse to bæltespænder. De fleste af de spænder, der fandtes i gravene lå på samme måde nedenfor hofterne. Samtlige grave med spænder var mandsgrave. Mandsdragten i senmiddelalderen havde netop ofte et bælte hængende nede på hofterne. Fot.: Museet for Holbæk og Omegn.

vet i en trækiste. En gravskik, som kun var blevet brugt i kirkegårdens første tid, var at lægge sten omkring liget.

Træet, der var blevet anvendt i gravene, var næsten altid det almindelige, billige fyrretræ, og undertiden havde det først været anvendt til andre ting som døre eller opbevaringskister.

I nogle grave lå bæltespænder, så enten har den døde været begravet i sin egen klædedragt med tilhørende bælte, eller man har brugt et bælte for at holde ligsvøbet sammen.

Gravgaver brugte man ikke i kristne grave, men enkelte undtagelser var der. Fem af de døde havde fået ibskaller med i graven, den ene ikke færre end fem stykker. De var et bevis på, at de døde havde været på pilgrimsrejse til Santiago de Compostela. Ibskallen blev i middelalderen efterhånden også til et symbol på selve det at være pilgrim, og blandt de egenskaber, den blev tillagt, var, at den beskyttede pilgrimmen mod farer og andet ondt. Livet og døden var en pilgrimsrejse frem mod - forhåbentlig - himmerige, og derfor var det naturligt at få ibskallen med som beskyttelse på den del af rejsen, der forgik efter døden. I en grav med skelettet af et 6-årigt barn fandtes en ravperle

ved halsen. Da jeg skrev om den i Ahlgade-bogen, mente jeg, den var et smykke, som barnet havde fået med. Men nye undersøgelser viser, at perlen nok er det eneste, der er tilbage af en rosenkrans, dvs. en perlekrans som man bruger som hjælpemiddel til at holde styr på de forskellige bønner, rosenkransandagten består af.

Hvordan gravene blev markeret på kirkegården, var der ingen spor af. Men de fleste grave var blevet mere eller mindre ødelagt, når man i tidens løb havde gravet nye grave. Knoglerne fra de ødelagte gamle grave var der ved blevet spredt, selv om man nogle gange havde samlet dem sammen i en bunke og lagt dem i kanten af den nye grave.

Holbæk **- middelalderens arv**

Ingen af dem, der endte med at blive begravet på St. Nicolai kirkegård, har kunnet vide og sikkert slet ikke kunnet forestille sig, at deres grav på et tidspunkt ikke ville ligge på en stille kirkegård, men midt i byens travle liv. Det skete imidlertid, da reformationen i 1536 vendte op og ned på mange ting, også i Holbæk, hvor byen overtog dominikanerklosterets kirke som sognekirke, mens byens to

gamle sognekirker fik lov at forfalde. I 1573 gav kongen tilladelse til at nedrive St. Nicolai kirke og nedlægge og bebygge dens kirkegård.

Dermed slutter skildringen af livet i middelalderens Holbæk. Som vi har set, er forskellen mellem livsvilkårene for middelalderens og nutidens holbækkere stor, men på ét punkt har de og dagens holbækkere noget til fælles: Holbæk by og dens hovedgade Ahlgade.

Hvis man vil læse mere om undersøgelserne af Ahlgade 15-17, kan bogen købes hos Herm. H.J. Lyng & Søn, Silkegade 11, 1113 København K, eller den kan bestilles gennem den lokale boghandler. Prisen er 200.- kr. plus forsendelsesomkostninger.

Til Jørgen Ahlefeldt-Laurvig på 75-års dagen den 29. november 1999

Historisk Samfund for Holbæk Amt har valgt at hylde sin formand gennem mange år kammerherre, godsejer Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig på 75-års dagen med dette skrift. Middelalder-temaet er valgt dels på grund af Ahlefeldts store interesse for fortiden og lokalhistorien, og dels fordi 1999 på landsplan er udnævnt til "Middelalderår". Bestyrelsen ønsker hermed at udtrykke en varm tak for en enestående engageret og inspirerende ledelse, der er præget af Ahlefeldts store kulturhistoriske interesse og kontaktnet.

Ahlefeldt indtrådte i bestyrelsen i 1975 og overtog formandsposten i 1977 efter kammerherre I. Estrup. Han er altid lydhør over for nye initiativer, og som et resultat heraf har Historisk Samfund indledt et forpligtende samarbejde omkring årbogen "Fra Holbæk Amt" med de kulturhistoriske museer i det gamle Holbæk Amt og LAVA (LokalArkiver i Vestsjællands Amt).

Som tidligere redaktør af "Fra

Holbæk Amt" ved jeg også, at man aldrig går forgæves til Ahlefeldt for at bede om en artikel. Det er blevet til mange i tidens løb i vor årbog. Der er ikke tvivl om, at Ahlefeldt har en kolossal viden og en let pen, og netop i hans omfattende forfatterskab får man et indblik i hans musiske verden. Det har derfor været nærliggende for mig at forsøge at udarbejde en bibliografi over Ahlefeldts forfatterskab.

Bibliografien er ikke komplet, idet det ikke er alle landets tidsskrifter der indekseres, men den giver et imponerende indtryk af en spændende og vidende person, der har evnen til at dele sin viden med andre.

Else Asmussen, næstformand

Jørgen Ahlefeldt-Laurvig En bibliografi

1964

Jordfunden kunst - ovnkakler. I: *Bygge og Bo. Tidsskrift for danske hjem* 1964, årg. 30, nr. 1, s. 35-37.

1966

Årets fund i gravetiden 1964-65. I: *Historiske Meddelelser om København* 1966, s. 169-175.

1968

Peymanns Rende. I: *Skalk* 1968, nr. 3, s. 7-11.

Københavnske jordfund 1966-68. I: *Historiske Meddelelser om København* 1968, s. 186-191.

Pibeltersfigurer. I: *Historiske Meddelelser om København* 1968, s. 192-194.

1969

Keramisk kig i Brøste's samling. København 1969. 34 s.

A look at ceramic in Brøste's collection. Copenhagen 1969. 35 s. Københavns jordfund 1968. I: *Historiske Meddelelser om København* 1969, s. 225-232.

Jordfund fra Gråbrødretorv 13. I: *Historiske Meddelelser om København* 1969, s. 221-224.

Et fyrbækken af fajance. I: *Mark og Montre* 1969, s. 52-54.

1970

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen og Kai Uldall: Fajencer fra fabriken i St. Kongensgade. København

1970. 337 s.

Et kakelfund fra Thorupgården. I: *Fra Holbæk Amt* 1969, s. 5-13.

Københavnske jordfund 1969. I: *Historiske Meddelelser om København* 1970, s. 191-198.

En smørskål fra fajancefabriken i Kastrup. I: *Mark og Montre* 1970, s. 43-46.

Nøglebøsser. I: *Historiske Meddelelser om København* 1970, s. 199-203 og i: *Våbenhistorisk Tidsskrift*, 1970, bd. 3, s. 119-121.

E. A. Christensen in memoriam. I: *Våbenhistorisk Tidsskrift* 1970, bd. 3, s. 3-4.

1971

Nyt om Store Kongensgades fliseproduktion. I: *Historiske Meddelelser om København* 1971, s. 140-146.

Københavnske jordfund 1970. I: *Historiske Meddelelser om København* 1971, s. 130-135.

Et keramisk fund fra begyndelsen af det 18. århundrede. I: *Historiske Meddelelser om København* 1971, s. 136-139.

1972

Nordiske fajancer fra 1700-tallet. Udstillingskatalog Anneberg. Nykøbing Sj. 1972. 144 s.

Københavnske jordfund 1971. I: *Historiske Meddelelser om København* 1972, s. 153-159.

1973

Tegels van de fabrieken te Kopenhagen in de 18e eeuw. I: *Tegel* 3-4, 1973, s. 5-13.

Københavnske jordfund og udgravninger 1972-73. I: *Historiske Meddelelser om København* 1973, s. 188-194.

1974

Københavnske fajancer fra 1700-tallet. Udstillingskatalog Københavns Bymuseum. Holbæk 1974. 100 s.

Københavnske jordfund og udgravninger 1973-74. I: *Historiske Meddelelser om København* 1974, s. 133-138.

1975

Glimt af dansk bondekultur gennem 200 år. Udstillingskatalog Anneberg. Holbæk 1975. 84 s.

Bidrag til herregården Eriks-holms historie. I: *Museet for Holbæk og Omegn Årsberetning* 1974-75, s. 46-72.

Træk af herregården Tølløses historie. I: *Fra Holbæk Amt* 1975, s. 41-62.

Sølyst fra Vedbæk. I: *Søllerødbogen* 1974, s. 51-92.

Københavnske jordfund 1974. I: *Historiske Meddelelser om København* 1975, s. 136-141.

1976

Et haveanlæg fra det 18. århundrede. I: Festskrift til K.G.Kaaber. *Fra Holbæk Amt* 1976, s. 157-165.

Sølyst fra Vedbæk. I: *Søllerødbogen* 1975, s. 179-219.

Vægfliser fra de københavnske fajancefabrikker i syttenhundredetallet. I: *Kunst- og antikvitetsårbogen* 1976, s. 64-80.

Københavnske jordfund og udgravninger 1975. I: *Historiske Meddelelser om København* 1976, s. 216-221.

1977

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen og Anne-Mari Steimle: Fajencer og stengods fra fabriken i Kastrup. København 1977. 289 s.

Det ældre Søgaard. I: *Sønderjysk månedsskrift* 1977, årg. 53, nr. 11/12, s. 393-401 og i: *Nordslesvigske museer* 1977, bd. 4, s. 65-73.

1978

Nyt om fliserne fra det 18. årh.s københavnske fajance-fabriker. I: *Kunst- og antikvitetsårbogen* 1978, s. 99-114.

1980

Fliser fra de gamle fabrikker. Kastrup 1980. 93 s.

Dansk porcelæn. De blåblomstrede stel fra Den Kongelige Porcelainsfabrik. Viborg 1980. 64 s.

Clay Pipes from Denmark. I: *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipes* bd. IV, *Europe 1* = B.A.R. (*British Archaeological Reports*) International series nr. 92, 1980, s. 219-251.

Flødefarvet stengods. I: *Kunst- og antikvitetsårbogen* 1980, s. 115-128.

Rhinsk- og andet stentøj. I: *Kunst- og antikvitetsårbogen* 1979, s. 89-102.

Landliggerliv i forrige århundrede: familien Holms sommerophold på Skovgaard. I: *Gentoftebogen* 1976/78, s. 39-54.

Det tidligste billede af Søgaard. I: *Nordslesvigske museer* 1980, bd. 7, s. 47-54 og i: *Sønderjysk månedsskrift* årg. 56, nr. 11/12, 1980, s. 375-382.

Tanker omkring en 75-års dag. I: *Fra Holbæk Amt* 1979-80, s. 7-8.

1981

Knabstrup keramik. I: *Fra Holbæk Amt* 1981, s. 87-98.

Fliser fra de nyere danske fabrikker. I: *Kunst- og antikvitetsårbogen* 1981, s. 121-135.

Salutkanoner. I: *Våbenhistorisk tidsskrift* 1981, bd. 14, nr. 1, s. 16-18.

1983

Fajencer fra Kellinghusen 1763-1860. København 1983. 94 s. Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen og Johs. Boager: Fund fra det ældste

Frederiksdal. Lyngby 1983. 120 s. Bidrag til belysning af den Ahlefeldtske heraldik. I: *Heraldisk tidsskrift* 1983, bd. 5, nr. 47, s. 310-314.

Tyrkeråret. I: *Våbenhistorisk tidsskrift* 1983, bd. 16, nr. 7, s. 211-215.

1984

Forpagtere på Eriksholm. I: *Fra Holbæk Amt* 1984, s. 26-45.

Hotel d'Angleterre var tidligere greve Frederik Ahlefeldts Palæ. I: *Folk og minder fra København*, årg. 1, 1984, s. 30-33.

1985

Lidt om våbensamlingen på Aalholm Slot. I: *Våbenhistorisk tidsskrift* 1985, bd. 18, nr. 2, s. 40-48.

Et par prospekter fra nogle af Holbækegnens større gårde. I: *Fra Holbæk Amt* 1985, s. 56-61.

1986

Kanonerne på Torbenfeldt. I: *Våbenhistorisk tidsskrift* 1986, bd. 19, nr. 6, s. 183-189.

Endnu en Dannemand-sabel. I: *Våbenhistorisk tidsskrift* 1986, bd. 19, nr. 7, s. 217-220.

1987

Kammerherre Iakob Estrup in memoriam 1897-1987. I: *Fra Holbæk Amt* 1987, s. 7-8.

1988

Ingeniør Søren Gregersen in memoriam. I: *Fra Holbæk Amt* 1988, s. 7-8.

1989

Morsøfabrikken: et nordjysk industriforsøg fra rokoko-tiden. Nykøbing Mors 1989. 108 s.

1990

Antikvar J. L. Østergaard Christensen 60 år. I: *Fra Holbæk Amt* 1990, s. 7-10.

1992

Sten i havegærderne. I: *Fra Holbæk Amt* 1992, s. 7-13.

1994

Ejere af Anneberg. I: *Fra Anneberg, Fra Holbæk Amt* 1993/94, s. 134-148.

Porcelænet i Anneberg-Samlingerne. I: *Fra Anneberg, Fra Holbæk Amt* 1993/94, s. 149-151.

Udstillingerne på Anneberg. I: *Fra Anneberg, Fra Holbæk Amt* 1993/94, s. 152-154.

Sognepræst Ove Bruun Jørgensen in memoriam. I: *Fra Anneberg, Fra Holbæk Amt* 1993/94, s. 155.

1996

En smørskål fra Knabstrupfabrikken på Stenstrup Museum. I: *Fra Holbæk Amt* 1995, s. 7-12.

1997

- Om kakkelovne og et fund fra Tuse Næs. I: *Fra Holbæk Amt* 1996, s. 7-14.

En tak fra Historisk Samfund. I: *Fra Holbæk Amt* 1997, s. 111-114.

Ud over de nævnte artikler og værker er Jørgen Ahlefeldt-Laurvig medarbejder ved Weilbach:

Dansk Kunstnerleksikon København, bd. 1-, 1994- . Ahlefeldt har endvidere været fast bidragyder til antikvitetspalten i Berlingske Tidende og har gennem årene udarbejdet adskillige foldere til udstillinger på Anneberg.

Else Asmussen,
forskningsbibliotekar

